

KAPİTALİST DÜNYA EKONOMİSİ VE OSMANLI DIŞ TİCARETİNDE UZUN DÖNEMLİ DALGALANMALAR, 1830-1913

Şevket PAMUK*

Giriş

Ondokuzuncu yüzyıl Osmanlı toplumsal kuruluşunun yoğun biçimde dış dinamiklere açıldığı, her düzeyde kapitalist dünya sistemi ile bütünleştiği bir dönemdir. Bu yüzyılda dış dinamikler Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkilerini dış ticaret ve yabancı sermaye girişi yolu ile gösterdiler. 1820 lerden başlayarak ve özellikle 1838 Ticaret Anlaşmasının imzalanmasından sonra Osmanlı-Batı Avrupa ticareti hızla genişledi. Kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci 1850 lerde başlayan dış borçlanma ve dolaysız yabancı sermaye yatırımları ile sürdürüldü.

Dış dinamiklere açılış dolaşım alanındaki ticaret ve yabancı sermaye girişi ile sınırlı kalmadı. Dış ticaret ve yabancı sermaye girişi bir yandan hangi malların üretileceğini hangi üretim dallarının yıkılacağını belirlerken, bir yandan da Osmanlı toplumsal kuruluşundaki üretim biçimlerinin evrimini etkiledi. 19. yüzyıldaki süreçleri yorumlarken genişleyen dış ticaret ve yabancı sermaye girişinin geleneksel Osmanlı sanayiini ortadan kaldırdığını, tarımda ise ağırlığın yerel tüketime yönelik gıda maddeleri üretiminden ihracata yönelik mallara kaydığını görüyoruz. Bu değişimleri kapitalizmin Osmanlı toplumsal kuruluşunda egemen üretim biçimi durumuna gelmesi olarak kabul etmek gerekmez. Bir başka deyişle tarımda kullanım değeri için veya iç pazarlar için üretimin yerini dünya pazarları için üretime terk etmesi, 19. yüzyıl Anadoluşunda üretim biçimlerini yer yer değişen ölçülerde etkilemiştir, ancak meta üretimi ile kapitalist üretim biçimi özdeşleştirilemez. Burada çok boyutlu bir tartışmanın ayrıntılarına girmeden, yalnız meta üretiminin yaygınlaşmasına bakarak kapitalizmin egemen üretim biçimi durumuna geldiği sonucuna varılamayacağını belirtmekle yetinelim.^(1a) Yabancı sermayenin kapitalist çiftlikler işletmesi ise daha çok sömürgelerde görülen bir olgudur. Sömürgelere oranla devletin politik bağımsızlığını henüz tümüyle yitirmediği Osmanlı İmpa-

(*) Dr. Asistan, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.

ratorluğunda bu yol yabancı sermaye tarafından denenmiş ancak kısa bir süre sonra terkedilmiştir.⁽¹⁾

Dış ticaretin üretim alanındaki sonuçlarını gözönünde tutmakla birlikte bu makalenin esas amacı 19. yüzyılda Osmanlı dış ticaretindeki genişlemenin boyutlarını, kapitalist Avrupa'daki genişleme ve buhranlardan kaynaklanan dalgalanmalarını ve bu dalgalanmaların dönemlemesini ayrıntıları ile ortaya çıkarmaktır. Bugün 20. yüzyıl Türkiye toplumsal kuruluşunu yorumlarken, bazı temel eğilimleri —örneğin sanayileşme— kesintisiz gelişmeler olarak ele almıyoruz. Her dönemde Türkiye toplumsal kuruluşu kapitalist dünya ekonomisinin konjonktürel dalgalanmalarından etkilenmiştir. Örneğin 1930 larda devletçilik yolu ile sanayileşmenin ortaya çıkışı büyük ölçüde kapitalist dünya ekonomisinin Büyük Buhranı ile ilişkilidir. 1950 ler ve 1960 larda siyasal iktidarın dolaysız olarak burjuvazinin eline geçmesi, sanayileşmenin burjuvazinin denetiminde sürdürülmesi kapitalist dünya sisteminde Amerikan hegemonyasının güçlendiği bir genişleme döneminde ortaya çıkmaktadır. 1970 lerde Türkiye'de kapitalizmin buhranını ise yine kapitalist dünya sisteminin içinde bulunduğu konjonktürle birlikte ele almaktayız.

20. yüzyıl için bu türden dönemlemeleri olağan karşılıyoruz. Ancak 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu için benzeri dönemlemeler şimdiye kadar yapılmadı. 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisi incelenirken yukarıda değinilen iki temel eğilim (sanayiın yıkılması ve tarımda dış pazarlara yönelik meta üretiminin yaygınlaşması) kesintisiz süreçler olarak kabul edildi. Kanımca 19. yüzyıl için böyle bir dönemlemeye gitmenin sırası gelmiştir. Kapitalist dünya ekonomisinin dalgalanmalarına bağlı olarak Osmanlı dış ticareti de uzun dönemli dalgalanmalar göstermiş olamaz mı? Bu dalgalanmalar sözü edilen iki temel eğilimi zaman zaman hızlandırıp zaman zaman yavaşlatmış ve hatta geriletmiş olamaz mı? Dış ticaret, yabancı sermaye girişi ve kâr aktarımı gibi dış kaynaklı süreçlerin gösterdiği uzun dönemli dalgalanmalar saptanabilirse, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin ve daha genel olarak Osmanlı toplumsal kuruluşunun tarihini yeniden yorumlamamızı sağlayacak ipuçları ortaya çıkabilecektir. Örneğin dış ticaretin hızla genişlediği, yabancı sermayenin yoğun biçimde girdiği dönemler el tezgâhlarının Avrupa kaynaklı ithal mallarının rekabeti karşısında yıkımının hızlandığı,

bu kesimdeki işsizliğin arttığı dönemlerdir. Öte yandan kapitalist dünya ekonomisinin buhran dönemlerinde Osmanlı ihracatı ve ithalâtı daha yavaş büyüdüğüde veya gerilediğinde el tezgâhlarının yıkılması, işsizliğin yaygınlaşması süreci de yavaşlayabilecektir. Bu türden dalgalanmaların sonuçları ise ekonomi ile sınırlı kalmayacak, politik, ideolojik düzeylere yansiyacaktır.

Bu makale esas olarak dış ticaretteki genişlemenin boyutları ve dönemlenmesi ile sınırlıdır. 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin genişleme ve durgunluk dönemleri ayrı ayrı tartışılacaktır. Bu çalışma için Osmanlı dış ticaretinin diğer ülkeler ticaret istatistiklerine dayanarak yeniden dökümünü çıkarmak gerekti. Ek-1 de bu yeniden döküm işleminin ayrıntıları tartışılmaktadır. Ek-2 de ise 19. yüzyıl Osmanlı ihracat ve ithalâtının bileşimi tartışılmaktadır. Dış ticaretin üretim alanındaki, tarım ve sanayi üzerindeki sonuçları bu makalede ayrıca ele alınmayacak bu konuda bazı hipotezler geliştirmekle yetinilecektir.

1838 Ticaret Anlaşması Üzerine

1838 Serbest Ticaret Anlaşması Osmanlı pazarlarının ve hammaddelerinin Avrupa ticaret ve sanayi sermayesinin çıkarları doğrultusunda dış ticarete açılması için gerekli hukuksal düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. Bu bakımdan Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sürecinde önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Anlaşmanın imzalanmasına yol açan iktisadi, politik gelişmelerin ve anlaşma maddelerinin ayrıntıları pek çok çalışmada ele alınmıştır ve bu çalışmanın sınırları dışında kalmaktadır.⁽²⁾ Ancak 1830 lardaki konjoktüre ve ondokuzuncu yüzyılda Osmanlı gümrük tarifelerinin evrimine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

1820 lerin başında İngiltere sanayi devrimini tamamlamış ve kapitalist dünya sisteminin hegemonyası için giriştiği savaşlar dizisinde Fransa'yı yenerek rakipsiz duruma gelmişti. Dünya pazarlarında İngiltere sanayi ile rekabet edebilecek ülke yoktu. Ancak sanayi devrimini henüz tamamlamamış diğer Avrupa ülkeleri himayeci önlemlerle İngiltere'nin kendi pazarlarına girmesini engelliyorlardı. Bu durumda İngiltere ticaret ve sanayi sermayesi için tek alması çevre ülkelerinin pazarlarını ve hammaddelerini ticarete açmaktan geçiyordu. Gerçekten de İngil-

tere 1820 lerden 1840 lara kadarki dönemde Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok bölgede ya silâh zoru ile ya da işbirlikçi sınıflarla anlaşarak 1838 Anlaşması benzeri pek çok Ticaret Anlaşması imzaladı. Bu koşullarda siyasi, askeri ve mali açıdan güçsüz Osmanlı devletinin ve bürokrasinin İngiltere ve sonraları diğer Avrupa devletlerinin baskılarına karşı uzun süre direnmesi beklenemezdi. Aslında Osmanlı devleti 1828-29 Rus savaşındaki yenilgiden sonra Rusya ile daha sonraları 1938 Anlaşması için örnek kabul edilecek bir Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştı.⁽³⁾ İngiliz gözlemciler de Osmanlı Devleti ile imzalanacak bir Ticaret Anlaşmasının Türkiye'de sanayiın yıkılması anlamına geldiğinin bilincindeydiler. Bu nedenle İngiliz diplomasisi Osmanlı bürokrasisinin zayıf bir anını bekleme durumunda idi. Bilinmeyen anlaşmanın imzalanıp imzalanmayacağı değil ne zaman imzalanacağı idi. Zamanlamayı ise politik konjonktür belirleyecekti.

Beklenen fırsat Mehmet Ali Paşa isyanı ile ortaya çıktı. Mehmet Ali Mısır'da dış ticareti devlet tekeline almış, elde ettiği gelirleri sanayileşmeye ve askeri harcamalara yöneltmişti. Dış ticarete devlet tekelleri İngiltere'nin Mısır'daki çıkarlarına darbe vururken, Mehmet Ali'nin askeri gücü Osmanlı saltanatını tehdit eder duruma gelmişti. Osmanlı Devletinin sadece Mısır'ı değil, Suriye ve diğer bazı vilâyetleri kaybetmesi söz konusu idi. Bir yandan Mehmet Ali tehlikesi öte yandan Rusya'nın artan nüfusu karşısında Osmanlı bürokrasisi kurtuluşu İngiltere'ye sığınmakta, Osmanlı ekonomisini İngiltere'ye açmakta ve karşılığında İngiltere'nin siyasi ve askeri desteğini aramakta buldu. Umulan, İngiltere'ye sunulan iktisadi ödünler karşılığında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünü korumasının sağlanması idi.⁽⁴⁾ Kısaca, İngiltere açısından anlaşma iktisadi yararlar sağlarken, Osmanlı bürokrasisi politik nedenlerle anlaşmayı imzalamaktaydı. Öte yandan 1838 Anlaşması dış ticarete tekelleri ortadan kaldırarak Mehmet Ali'nin sanayileşme ve askeri harcamalarının dayandığı gelir kaynaklarını ortadan kaldırıyor, Mısır'daki sanayileşme sürecine son veriyordu.

1838 öncesinde ithalât ve ihracat üzerinden % 3 gümrük resmi alınmaktaydı. Ayrıca yerli ve yabancı tüccarlar mallarını İmparatorluk içinde bir bölgeden diğerine taşırlarken % 8 vergi ödemek zorundaydılar. 1838 anlaşması ihracattan alınan

vergileri % 12 ye çıkarıyor, ithalattan alınan vergileri % 5 olarak saptıyordu. Yerli tüccarlar iç gümrükleri vermeye devam ederken, yabancı tüccarlar % 8 lik bu vergi yükünden kurtuluyorlardı. Böylece yabancı tüccarlar yerli tüccarlar karşısında çok önemli bir imtiyaz elde etmiş oluyorlardı.

Osmanlı pazarlarının Avrupa sermayesine açılması açısından 1838 Ticaret Anlaşmasının esas önemi gümrük vergilerinin düzeylerine ilişkin getirdiği düzenlemelerde değildir. İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğuna ihracatı 1838 öncesinde toplam % 11 lik gümrük vergilerine rağmen hızla artmaktaydı.⁽⁵⁾ Gümrük duvarları açısından 1838 Anlaşmasının önemi Osmanlı bürokrasisinin bir daha geri dönememeye üzere bu Anlaşmayı kabul etmesinde yatmaktadır. Bir kez bu tür bir Anlaşma imzalandıktan sonra, Avrupa ülkeleri gümrük vergilerini daha düşük düzeylere indirmek için 1838 öncesinde olduğu gibi Osmanlı bürokrasisinin güç duruma düşeceği mali ve politik konjonktürün oluşmasını beklemişlerdir. Nitekim 1860-61 mali buhranı ve Lübnan politik bunalımı sırasında ihracattan alınan gümrük resimlerini % 12 den % 1'e indiren anlaşma Osmanlı bürokrasisine imzalatılmıştır.

Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde ihracattan alınan gümrük vergilerinin oranı % 1 de kaldı. İthalattan alınan vergiler ise 1861'de % 8 e, 1905'de % 11 e, 1908'de % 15 e çıkarıldı.⁽⁶⁾ Ancak Osmanlı bürokrasisini gümrük vergilerini yükseltmek için emperyalist ülkelere başka tavizler vermeye iten neden yerli sanayii korumaya çalışmak değildi. % 8 lik, % 11 lik vergiler zaten çökmüş sanayiın canlanması için yeterli olamazdı. İthalâta uygulanan vergilerin arttırılması hazineye ek gelir sağlamaktan öteye bir amaç taşımıyordu.

Osmanlı hammaddelerinin Avrupa sermayesine açılması açısından 1838 Anlaşmasının en önemli yanı dış ticaretteki tekel düzeninin (Yeddi Vahid) ve merkezî devletin ihracatta özel sınırlamalar ve ek gümrük vergileri koyma gücünün ortadan kaldırılmasıdır. Yeddi Vahid düzeninin kaldırılması Mehmed Ali'nin mali dayanaklarını elinden almaktaydı. Osmanlı devletinin ihracata olağanüstü gümrük vergileri uygulama hakkından vazgeçmesinin ise uzun dönemde önemli sonuçları olacaktır. 1830 lara kadar olağanüstü gümrük vergileri özellikle savaş yıllarında

Maliyeye ek gelir sağlamak için başvurulan bir yöntemdi. Bu yöntemden vazgeçmekle Osmanlı maliyesi buhran dönemlerinde başvurabileceği önemli bir gelir kaynağını kaybediyordu. Nitekim, bir sonraki savaş döneminde, Kırım savaşı sırasında, Osmanlı maliyesi olağanüstü gümrük vergileri uygulayamayacak ve ağır mali buhran koşullarında ilk kez Avrupa para borsalarına açılmak zorunda kalacaktır.⁽⁷⁾

Çalışmada Kullanılan Yöntem Üzerine

19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretindeki genişlemenin boyutlarını ve dönemlemesini ortaya çıkarmaya yönelik bu çalışma için Osmanlı dış ticaret istatistiklerini kullanmak en doğal yol olurdu. Ancak Osmanlı dış ticaret istatistikleri ilk kez 1878 yılında yayınlanmaya başlamıştır.⁽⁸⁾ Elimizde 1878 öncesinde Osmanlı dış ticaretine ilişkin verilerin toplandığını gösteren hiç bir bilgi yoktur. 1878 sonrasında yayınlanan resmi dış ticaret istatistikleri ise çeşitli çalışmalarda da değinildiği ve Ek-1 de daha ayrıntılı tartışıldığı gibi Osmanlı ihracat kalemlerini sürekli olarak piyasa fiyatlarından düşük, ithalat kalemlerini ise bir ölçüde yüksek göstererek Osmanlı dış ticareti ve özellikle dış ticaret dengesi açısından ortaya yanıltıcı bir tablo çıkarmaktadır.⁽⁹⁾ Resmi Osmanlı istatistiklerini özellikle Osmanlı ihracatının bileşimini incelerken kullanmakla birlikte, ithalat ve ihracat miktarlarının uzun dönemde gösterdikleri dalgalanmaları inceleyen bir çalışma için başka kaynaklardan, Osmanlı İmparatorluğunun ticari ilişkiler içinde bulunduğu tüm ülkelerin yayınlanmış dış ticaret istatistiklerinden yararlanıldı. 1830-1913 döneminin her yılı için bu ülkelerin dış ticaret istatistikleri biraraya getirilerek Osmanlı dış ticaretinin yeniden dökümü yapıldı. Bu ülkelerin Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretlerine ilişkin istatistiklerde, Osmanlı İmparatorluğunun ihracatı yabancı limanlarda c.i.f. fiyatı ile (navlun ve sigortayı içeren), Osmanlı İmparatorluğunun bu ülkelerden ithalatı ise yabancı limanlarda f.o.b. fiyatı ile (navlun ve sigortayı içermeyen) kaydedildiğinden, Osmanlı ekonomisi için anlamlı verilere varabilmek için ilkönce tüm fiyatları her yılın geçerli kur değerlerini kullanarak ortak bir birime, İngiliz sterlinine⁽¹⁰⁾ dönüştürmek, sonra da c.i.f. fiyatları ile verilen Osmanlı ihracatından ayrıntılı olarak hesapladığımız navlun ve sigorta masraflarını çıkarmak, f.o.b. Osmanlı ithalat fiyatlarına

ise navlun ve sigorta masraflarını her ülke için ayrı ayrı eklemek gerekti. Bu yeniden döküm işlemi sayesinde Osmanlı dış ticaretinin bileşimi hakkında da ayrıntılı bilgi elde etmek mümkün oldu. Hiç şüphesiz bu türden ve bu ölçekte bir yeniden döküm işleminin bazı sorunları, sınırlamaları olacaktır. Bu sorunlar ve diğer ülkelerin dış ticaret istatistiklerine ilişkin sınırlamalar 1878-1913 dönemi Osmanlı istatistiklerinin eleştirel bir değerlendirmesi ile birlikte Ek-1 de tartışılmaktadır. Ayrıca yeniden döküm sürecinde izlenen yöntem ve Osmanlı dış ticaretine ilişkin diğer temel bulgular da Ek-1 de verilmektedir.

Bu aşamada açıklık getirilmesi gereken bir diğer konu Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarına ilişkindir. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı devleti sık sık toprak kaybına uğramış, daha önemlisi çeşitli bölgelerin İmparatorluk ile ilişkileri statü değişiklikleri göstermiştir (özerklik, yarı özerklik vb.). Bu nedenle 1830-1913 döneminin her yılı için hangi bölgelerin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kabul edildiğini açıkça belirtmek gerekmektedir. Tablo 1-A da bu çalışma açısından her bölgenin hangi yıla kadar Osmanlı İmparatorluğunun parçası sayıldığı gösterilmektedir.

TABLO 1-A

19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılan Bölgelerin Bu Çalışmada İmparatorluğun Bir Parçası Olarak Kabul Edildikleri Son Yıl

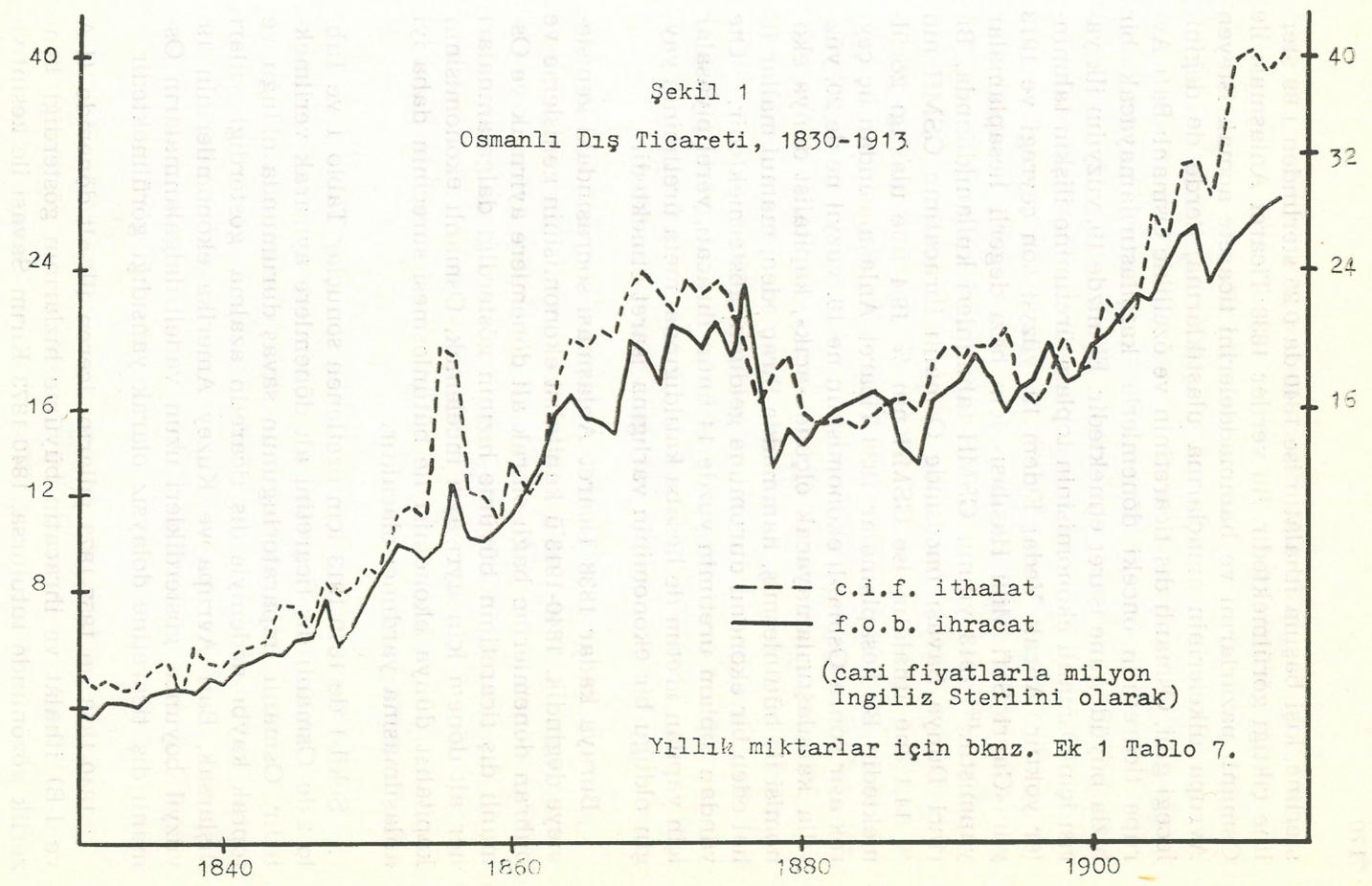
Mısır ve Libya	: Tüm 1830-1913 dönemi için İmparatorluk dışında sayılmışlardır.
Sırbistan	: 1817'de özerklik kazandı. Bu çalışmada İmparatorluk dışında sayılmıştır.
Yunanistan (Mora)	: 1829'da bağımsızlığını kazandı.
Eflak ve Boğdan	: 1856
Bosna, Hersek, Karadağ	: 1877
Bulgaristan	: 1877
Kıbrıs	: 1907
Girit	: 1907
Kuzey Yunanistan	: 1912

Not : Suriye ve Filistin 1831-1841 döneminde Mısır'ın politik ve askeri denetiminde olduğu halde, sürekliliği sağlamak amacı ile sözü geçen dönemde İmparatorluğun bir parçası olarak kabul edilmişlerdir.

Eldeki verilerin niceliği de bazı ek sorunlara yol açmaktadır. Avrupa ülkelerinin dış ticaret istatistikleri Eflak ve Boğdan'ı özerklik kazandıklarından (1829) çok sonra, ancak tam bağımsızlıklarından (1878) yıllar önce Osmanlı İmparatorluğundan ayrı bir birim saymaya başladılar. Bu çalışmada kabul edilen coğrafi sınırlar kaçınılmaz olarak büyük ölçüde Avrupa istatistiklerinin tanımına bağlı olduğundan, Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı İmparatorluğundan ayrılış tarihi olarak 1856'yı Kırım savaşının son yılını seçtik. Diğer önemli sınır düzenlemeleri ise çalışmamız açısından fazla sorun yaratmamaktadır. 1830 - 1913 arasında Osmanlı İmparatorluğu esas olarak iki dönemde toprak kaybetmişti, 1878'de (Bosna, Hersek, Karadağ, Bulgaristan) ve 1907 sonrasında (Kuzey Yunanistan, Arnavutluk, Kıbrıs, Girit).

19. Yüzyıl Osmanlı Dış Ticareti Üzerine Genel Gözlemler

Şekil-1'de 1830-1913 döneminde Osmanlı ithalât ve ihracatındaki uzun vadeli değişiklikler özetlenmektedir. 1830-1839 a ilişkin hesaplamalar ve tahminler daha büyük belirsizlik payı içerdiğinden, 1830 ları aşağıdaki tartışma dışında bırakıyorum. Bir başka deyişle bu tartışma 1838 Ticaret Anlaşmasından Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemi kapsamaktadır. En kalın çizgilerle, Ticaret Anlaşmasını izleyen üç çeyrek asırda Osmanlı ticaretinin genişlemesi, daralan coğrafi sınırları da hesaba katarak, şöyle özetlenebilir: toplam Osmanlı ihracatı cari fiyatlarla 1840'da 4.7 milyon İngiliz sterlininden 1913'de 28.4 milyon sterline artarken, Osmanlı ithalâtı 1840 da 5.2 milyon İngiliz sterlininden 1913 de 39.4 milyon sterline varmıştır. Cari fiyatlarla bu artış, ihracatta altı kata ithalctta ise yedi buçuk kata varmaktadır. 19. yüzyılda dünya fiyatlarının genellikle düşme eğilimi içinde oldukları düşünülürse, ticaret hacmindeki veya sabit fiyatlarla hesaplanacak ticaret miktarlarındaki artışın daha da fazla olacağı açıktır. Gerçekten de 1880 fiyatları ile hesaplandığında, 1840-1913 döneminde ihracattaki artış onbir katına, ithalâttaki artış da onüç katına varmaktadır.⁽¹¹⁾ 1840 - 1913 yılları arasında coğrafi sınırlardaki daralma nedeniyle İmparatorluğun toplam nüfusu artmamış, sabit kalmıştır (20.8 milyon).⁽¹²⁾ Yukarıki veriler kişi başına verilere dönüştürüldüğünde cari fiyatlarla kişi başına ihracatın 1840 da 0.23 sterlinden 1913'te 1.36

sterline, kişi başına ithalâtın ise 1840 da 0.25 sterlinden 1.89 sterline çıktığı görülmektedir. Bu veriler 1838 Ticaret Anlaşması ile Osmanlı pazarlarını ve hammaddelerini ticarete açmak isteyen Avrupa ülkelerinin amaçlarına ulaştıklarına, ilerde de değinileceği gibi, Osmanlı dış ticaretinin ve özellikle Osmanlı-Batı Avrupa ticaretinin önceki dönemlerle karşılaştırılmayacak bir hızla büyüdüğüne işaret etmektedir. Elimizde 19. yüzyılın ilk yarısı için Osmanlı ekonomisinin toplam üretimine ilişkin tahminler yoktur. Ancak Vedaî Eldem 19. yüzyıl son çeyreği ve 1913 yılı «Gayri Safi Milli Hasılası» için bazı değerli hesaplamalar yapmıştır.⁽⁴³⁾ 1913 yılının GSMH tahminleri kullanıldığında, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ihracatının GSMH'nin % 14.1 ine ithalâtın ise GSMH'nin % 19,4 üne ulaştığı görülmektedir. Bu hesaplamalar 1838 Ticaret Anlaşmasından üç çeyrek asır sonra Osmanlı ekonomisinin ne 18. yüzyıl ne de 20. yüzyıla karşılaştırılmayacak ölçüde «açık», kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmiş, hammadde ihraç eden, mamul mallar ithal eden bir ekonomi durumuna geldiğini göstermektedir.⁽⁴¹⁾ Öte yandan toplam üretimin yüzde 14 ünün ihracatı, yerel piyasalar için yapılan üretim de hesaba katıldığında, meta üretiminin yaygın olduğu bir ekonominin varlığına işaret etmektedir.

Buraya kadar 1838 Ticaret Anlaşması sonrasındaki genişlemeye değindik. 1840-1913'ü kapitalist ekonomisinin genişleme ve buhran dönemlerine bağlı olarak alt dönemlere ayırmak ve Osmanlı dış ticaretinin büyüme hızının gösterdiği dalgalanmaları her alt dönem için ayrı ayrı incelemek, Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşmesi sürecinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Şekil-1 de 1840-1913 için özetlenen sonuçlar Tablo 1 ve Tablo 2 de Osmanlı dış ticaretini alt dönemlere ayırarak verilmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun savaş durumunda olduğu ve toprak kaybı nedeniyle dış ticaretin azalma gösterdiği yılları dışlarsak, Batı Avrupa ve Kuzey Amerika ekonomilerinin 19. yüzyıl boyunca gösterdikleri uzun vadeli dalgalanmaların Osmanlı dış ticaretine dolaysız olarak yansıdığı görülmektedir.

1840-1853 ve 1857-1873 yıllarını içeren ilk alt dönemde (I-A ve I-B) ithalât ve ihracatın büyüme hızlarının gösterdiği benzerlik gözönünde tutulursa, 1840-1873 Kırım Savaşı ile kesintiye

uğrayan uzun bir genişleme dönemi olarak düşünülebilir. Bu alt dönem Osmanlı İmparatorluğu açısından Ticaret Anlaşmalarının hemen ertesindeki sıçramayı ve 1848 devrimlerinin bastırılmasından sonra Avrupa kapitalizminin 1873 mali buhranına kadarki 25 yıllık genişleme dönemini içermektedir.

Şekil-1 incelendiğinde Osmanlı dış ticaretinin kapitalist dünya ekonomisinin 1873-1896 Büyük Buhranına koşut olarak 1870 lerin başından itibaren bir durgunluk dönemine girdiği görülmektedir. Ancak 1877-78 savaşı ve savaşı izleyen toprak ve nüfus kayıpları nedeniyle ikinci alt dönemi 1879 yılında başlatmayı tercih ettim. Osmanlı dış ticaretindeki bu göreceli durgunluk dönemi kapitalist dünya ekonomisinin Buhrandan çıkışından iki yıl sonrasına, 1898 yılına kadar sürmektedir.

Birinci ve ikinci alt dönemlerde Osmanlı İmparatorluğunun coğrafi sınırları —Eflak ve Boğdan dışında— değişmemiştir. Ancak 1898-1913 alt döneminde, 1908 den başlayarak Osmanlı İmparatorluğunun hızla toprak ve nüfus kaybettiği görülüyor. Bu durumda dış ticaret hacimleri üzerine yapılacak hesaplamalar yanıltıcı olacaktır. Bu alt dönemde dış ticaretin büyüme hızını daha gerçekçi olarak hesaplamak amacı ile Tablo 1 ve 2'ye 1898-1907 ye ilişkin verileri ekledim.

Şimdi bu bölümde kaba çizgilerle özetlenen alt dönemlerin daha ayrıntılı incelemesine geçebiliriz.

TABLO 1

**Osmanlı Dış Ticaretinin Yıllık Büyüme Hızları 1840-1913
(Bileşik Hızlar, Yüzde Olarak)**

Alt Dönemler	Cari Fiyatlarla		Sabit 1880 Fiyatları İle	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
IA 1839-41'den 1852-54 e	5.3	5.5	5.3	6.4
IB 1857-59'dan 1871-73 e	5.0	4.9	6.2	5.2
II 1879-81'den 1897-99 a	1.1	0.6	2.7	2.5
III 1897-99'dan 1905-07 e	4.3	6.0	3.4	4.6
(IB) 1857-59'dan 1874-76 ya	4.4	3.8	6.0	4.3
(III) 1897-99'dan 1911-13 e	3.0	5.4	1.9	4.4

TABLO 2

Merkez Ülkeleri* ile Osmanlı Dış Ticaretinin Yıllık Büyüme Hızları 1840-1913 (bileşik hızlar, yüzde olarak)

Alt Dönemler	Cari Fiyatlarla		Sabit 1880 Fiyatları İle	
	İhracat	İthalât	İhracat	İthalât
IA 1839-41'den 1852-54'e	6.4	7.1	6.5	8.3
IB 1857-59'dan 1871-73'e	4.1	4.6	5.6	4.9
II 1879-81'den 1897-99'a	2.0	0.6	3.5	2.5
III 1877-99'dan 1905-07'ye	4.2	6.2	3.4	4.8
(IB) 1857-59'dan 1874-76'ya	3.6	3.4	5.8	3.8
(III) 1897-99'dan 1911-13'e	3.1	5.7	1.9	4.7

*) Sanayileşmiş Avrupa ve ABD, 1897-99 dan sonraki alt dönemlerde İtalya'ya da içermektedir.

Kaynaklar :

Kendi hesaplamalarım, bk. Ek 1, Tablo 7. 1860 sonrası Osmanlı dış ticaret fiyat endeksleri için bk. Pamuk, *Foreign Trade*, Chapter III ve Appendix II. 1860 öncesi dış ticaret fiyatları için A. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica*, New York, 1958, s. 94-97'yi kullandım.

1840-1873 : Ticaret Anlaşmaları Sonrasında Osmanlı Dış Ticaretinin Hızlı Genişleme Dönemi

1840-1873 alt döneminde Osmanlı-Batı ve Orta Avrupa ticaretinin ne denli bir sıçrama gösterdiğini anlamak için bu alt dönemi önceki yüzyılla karşılaştırmak yetecektir. Yaptığım bazı kaba hesaplamalara göre, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde kalan bölgelerin (Eflak, Boğdan dahil, Mısır ve Güney Yunanistan hariç) Rusya dışında Avrupa ile ticaretleri 1730-1780 arasındaki yarım yüzyılda yılda yüzde birin altında bir hızla toplam yüzde elli kadar genişledi. 1780-1830 arasındaki yarım yüzyılda ise aynı bölgelerin Avrupa ile ticareti yılda yüzde bir buçuğun altında bir hızla toplam olarak yüzde 80-90 oranında arttı.⁽¹⁵⁾ Buna karşılık 1830 ve özellikle 1840 sonrasında aynı ticaretin yıllık büyüme hızının yüzde beşin üzerine sıçradığını, bir başka deyişle ticaret hacminin her 11-13 yılda iki katına çıktığını görüyoruz. Merkez ülkelerine (Batı-Orta Avrupa ve A.B.D.) Osmanlı ihracatı sabit fiyatlarla 1840-1853 alt döneminde yılda yüzde 6.5, 1857-1873 alt döneminde yılda yüzde 5.6 hızla büyüdü. Merkez ülkelerinden Osmanlı ithalâtı ise

1840-1853'de yılda yüzde 8.3, 1857-1873 de yılda yüzde 4.9 hızla arttı (Bk. Tablolar 1 ve 2). Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı-Avrupa ticaretinin genişleme hızı yavaşlamış olmakla birlikte, 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği Osmanlı İmparatorluğunun dünya kapitalist sistemi ile bütünleşmesi, dünya pazarları için hammadde üretiminde uzmanlaşmış mamul mallar ithal eden bir ekonomi durumuna gelmesi sürecinde 18. yüzyıl ile karşılaştırılamayacak kadar önemli bir dönüm noktası oluşturmaktadır.

19 yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde Osmanlı ekonomisinin ve genel olarak Osmanlı toplumsal kuruluşunun dış dinamiklere hızla açılışını yalnız 1838 Ticaret Anlaşmalarına bağlamak yüzeysel bir yorum olur. Gerçi Ticaret Anlaşmaları ve bir başka düzeyde 1839 Tanzimat fermanı Osmanlı toplumsal kuruluşunun açılışı için Avrupa sermayesi açısından gerekli düzenlemeleri sağlamıştır, ancak üzerinde durulması gereken esas neden Sanayi Devrimi ve Sanayi Devrimini izleyen gelişmeler dizisidir. Daha önce de değinildiği gibi 1820 lerin başında İngiltere Sanayi Devrimini tamamlamış tek ülke olarak mamul mallarına pazar ve ucuz hammadde aramaktaydı. Dünyanın başka bölgelerindeki gelişmelere koşut olarak Osmanlı-İngiliz ticareti, özellikle Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'den ithalâtı 1838 Ticaret Anlaşmasından çok önceleri hızla genişlemeye başladı. 1820-1822'de cari fiyatlarla 650,000 sterlin olan Osmanlı ithalâtı 1836-1838'de 1,729,000 sterline yükselmişti. Bu genişleme yılda ortalama yüzde 6'nın üzerinde bir hıza işaret etmektedir. Oysa ticaret Anlaşmasını izleyen 1838-1854 döneminde İngiltere'den ithalât yılda yüzde 3.4 lük bir büyüme hızı göstermiştir. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğunun İngiltere'ye ihracatı 1820-1838 döneminde yılda yüzde 5. 1838-1854'de yılda yüzde 6.8 hızla artmıştır.⁽¹⁶⁾ Dar bir yorumla, İngiliz mamul mallarının —özellikle pamuklu dokumaların— 1838 öncesinde Osmanlı İmparatorluğundaki pazarlarını kolaylıkla genişlettikleri, Osmanlı hammaddelerinin İngiliz ticaretine açılmasının ise Ticaret Anlaşması sonrasında hızlandığı söylenebilir.

1840-1873 dönemi kapitalist dünya sistemi içinde İngiliz hegemonyasının doruğuna ulaştığı dönemdir. Rekabetçi kapitalizm ile Serbest Ticaret ideolojisinin birlikte yürüdüğü bu dönemin

daha sonraki tekelci kapitalist, sermaye ihracının belirginleştiği emperyalist döneme oranla daha az mücadelecisi daha az «emperyalist» olduğu, İngiltere'nin sömürge imparatorluğunu genişletmekten kaçındığı, serbest ticaret koşullarını askeri ve politik müdahalelerden kaçınarak gerçekleştirdiği öne sürülmüştür. Ancak Çin'de Afyon Savaşları, Afrika'da Hindic'in'de sömürge imparatorluğuna yeni toprakların katılması, Hindistan'da en katı sömürgecilik politikalarının bu dönemde izlenmesi gibi örnekler göstermektedir ki, İngiliz yayılma politikası bu dönemde 1880 ler ve sonrasında özde değil ancak biçimde ayrılmaktadır. Serbest Ticaret döneminde İngiltere dünya pazarlarındaki rakipsiz konumundan yararlanmış, Osmanlı İmparatorluğu, Latin Amerika gibi alanlara nüfuz etmek için başka önlemlere başvurması gerekmemiştir.⁽¹⁷⁾ Ancak yukarıdaki örnekler de göstermektedir ki söz gelişi Orta Doğu'da laissez-faire ve serbest ticaret İngiltere için yeterli etkinliği sağlayamasa da, askeri ve politik müdahalelere başvurmak o dönemdeki İngiliz dış politikasının özüne aykırı düşmeyecekti.

İngiltere'nin dünya pazarlarında rakipsiz olduğu bir ortamda Serbest Ticaret Anlaşması Avrupa ülkeleri içinde hiç şüphesiz en fazla İngiltere'nin işine yarayacaktı. Gerçekten de 1820 lerden 1880 lere kadar her geçen on yılda İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğunun Asya vilâyetleri pazarlarındaki durumu daha da güçlendi (Bkz. Tablo 3 ve Tablo 4). Balkan vilâyetlerinde ise Avusturya İngiliz mamul malları ile rekabetin güçlüğüne rağmen coğrafi yakınlıktan ve Tuna nehri gibi ulaşım kolaylıklarından egemenliğini sürdürdü. Ancak Osmanlı Devletinin Balkanlardaki toprak kaybına koşut olarak (Eflak, Boğdan, Bosna, Hersek vb.) yüzyıl ilerledikçe Avusturya ticaretinin toplam dış ticaret içindeki payı da azaldı.⁽¹⁸⁾ Marsilya limanından kaynaklanan Fransız ticareti onsekizinci yüzyılda Doğu Akdeniz ticaretinde en büyük payı elinde tutuyordu.⁽¹⁹⁾ Ancak sanayi devriminin İngiltere'dekinden sonra gelmesi ve Napolyon savaşlarında uğranılan yenilgi, Fransız ticaretinin payını gerilettili.⁽²⁰⁾ Fransa 19. yüzyılın en yaygın mamul malı pamuklu dokumada İngiltere ile rekabet edemedi. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu Fransa için önemli bir hammadde ve gıda maddeleri kaynağı durumundaydı. Böylece İngiltere, Avusturya ve daha sonraları

TABLO 3

Osmanlı İhracatının Ükelere Göre Dağılımı, 1830 - 1913 (Yüzde Paylar)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	(İ+F+AI+Av)	Merkez ²	Rusya	Çevre ³	Cari Fiyatlarla Yıllık İhracat (Milyon Ster- lin Olarak)
1830 — 32	13.3	14.3	2.1 ¹	30.9	60.6	64.3	12.6	23.1	3.8
1840 — 42	19.8	16.6	1.9 ¹	29.1	67.5	70.0	10.4	19.5	5.2
1850 — 52	20.1	15.8	1.1 ¹	28.0	74.0	76.4	8.3	15.3	3.8
1860 — 62	23.5	29.9	0.5 ¹	16.8	70.7	73.4	10.2	16.4	12.4
1870 — 72	27.2	25.3	0.4	14.3	67.2	69.4	14.7	15.9	19.4
1880 — 82	23.5	28.0	0.5	6.1	58.1	62.9	13.6	23.5	15.2
1890 — 92	25.9	24.5	4.3	5.9	50.6	76.1 ⁴	4.2	20.7 ⁴	17.9
1900 — 02	25.9	19.2	7.2	7.8	60.1	78.3	3.9	17.8	20.3
1909 — 11 ⁵	17.9	14.1	11.4	8.0	51.4	77.0	3.9	19.2	25.9

(¹) Avusturya üzerinden transit geçen Osmanlı İhracatının yüzde 80 i.

(²) Batı - Orta Avrupa ve A.B.D.

(³) Çevre ülkeleri Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran'ı, 1890 öncesinde İtalya'yı, 1860 dan başlayarak Romanya'yı ve 1880 den başlayarak Bulgaristan'ı içermektedir.

(⁴) İtalya ile ticaret 1890 dan başlayarak merkez ülkeleri içinde gösterilmektedir.

(⁵) 1912 savaş yılıdır.

Kaynaklar : Kendi hesaplarım. Ayrıntılar EK -1'de verilmektedir.

TABLO 4

Osmanlı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı, 1830 - 1913 (Yüzde Paylar)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	(İ+F+AI+Av)	Merkez (Batı - Orta Avrupa + A.B.D.	Rusya	Çevre ²	Cari Fiyatlarla Ortalama Yıllık İthalât (Milyon Ster- lin Olarak)
1830—32	19.0	9.9	3.1 ¹	16.9	49.1	52.7	31.3	16.0	4.9
1840—42	29.3	8.6	4.6 ¹	22.1	64.6	67.3	16.5	16.2	5.7
1850—52	25.5	9.3	9.7 ¹	26.2	70.7	74.6	13.6	11.8	9.5
1860—62	26.5	12.2	9.5 ¹	17.2	65.4	67.5	11.5	20.9	12.9
1870—72	32.4	12.3	13.6	12.9	71.2	76.7	9.2	12.1	22.4
1880—82	45.2	11.8	2.4	11.8	71.2	74.9	9.7	15.4	15.4
1890—92	35.9	12.4	10.3	9.8	68.4	77.5 ³	9.9	12.6 ³	19.2
1900—02	29.8	10.0	9.8	14.5	64.1	78.7	10.3	11.1	20.3
1909—11 ⁴	23.9	8.4	13.7	13.9	49.9	78.8	8.7	12.5	37.7

(1) Avusturya'dan Osmanlı İmparatorluğuna transit geçen ticaretin yüzde 80'i.

(2) Batı - Orta Avrupa ve A.B.D.

(3) Çevre ülkeleri Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran'ı, 1890 öncesinde İtalya'yı, 1860 dan başlayarak Romanya'yı ve 1880 den başlayarak Bulgaristan'ı içermektedir.

(4) İtalya ile ticaret 1890 dan başlayarak merkez ülkeleri içinde gösterilmektedir.

(5) 1912 savaş yılıdır.

Kaynaklar : Kendi hesaplarım. Ayrıntılar EK -1'de verilmektedir.

Almanya'ya karşı ticaret dengesinde ortaya çıkan sürekli açığın sınırlı bir kısmı Fransa ticaretindeki fazla ile karşılanıyordu (bk. Tablolar 3 ve 4).

Osmanlı İmparatorluğunun Rusya ile ticareti esas olarak Balkan vilâyetleri ile Rusya arasında idi. Merkez ülkeleri ile ticaret hammadde-mamul mallar değişimi biçiminde gelişirken, Rusya ticareti hammadde-hammadde değişimi biçiminde sürdü.⁽²¹⁾ Bu niteliği ile Rusya ticaretinin Avrupa ticareti kadar hızlı genişlemesi beklenemezdi. Nitekim Rusya'nın 1829 Edirne Anlaşması ile sağladığı ticaret imtiyazları 1838-1840 Anlaşmaları ile Avrupa ülkelerine de tanındıktan sonra, Rusya'nın Osmanlı dış ticareti içindeki payı hızla gerilemeye başladı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Balkan vilâyetlerini bağımsızlıklarını kazandıkça, Rusya ticaretinin toplam içindeki önemi daha da azaldı (bkz. Tablolar 3 ve 4). 1840-1873 döneminde Osmanlı İmparatorluğunun Almanya ile dış ticareti de esas olarak Balkan vilâyetleri ile ve Avusturya üzerinden transit yolu ile olmaktadır.⁽²²⁾ Almanya'nın Osmanlı pazarlarında, özellikle Anadolu'da İngiltere ile rekabete girişmesi 1880 ler ve 1890 larda olacaktır. Bu konuya ilerde değineceğiz.

1879-1898 : Avrupa'da Büyük Buhran ve Osmanlı Dış Ticaretinde Göreceli Durgunluk

Şekil 1 ve Tablolar 1 ve 2 de görüldüğü gibi 1879-1898 kapitalist dünya ekonomisi ile bütünleşme sürecinde 1840-1873 den farklı bir alt dönem oluşturmaktadır. Merkez ülkelere Osmanlı ihracatının yıllık büyüme hızı 1880 sabit fiyatları ile 1857-1873 de yüzde 5.6 dan 1879-98 de yüzde 3.5 a, merkez ülkelerinden ithalatın sabit fiyatlarla yıllık büyüme hızı ise 1857-1873'de yüzde 4.9 dan 1879-1898'de yüzde 2.5 a düştü. Daha çarpıcı olarak merkez ülkeleri ile ticaret cari fiyatlarla hesaplandığında 1879-1898 alt döneminde ihracatın yıllık büyüme hızının yüzde 2.0 ye, ithalatın yıllık büyüme hızının ise yüzde 0.6 ya düştüğü görülmektedir.

Osmanlı-merkez ülkeleri ticaretinde ve daha genel olarak Osmanlı dış ticaretinde görülen bu durgunluğun ardında kapitalist dünya ekonomisinin 1873-1896 Büyük Buhranı yatmaktadır. 1897 Yunan Savaşı nedeniyle Osmanlı dış ticaretindeki dur-

gunluk 1898 yılına kadar sürmüştür. Büyük Buhranın derinliği ve kendini gösteriş biçimi Merkez ülkelerinin birinden diğeri-ne değişmekle birlikte, iki özelliği dikkati çekmektedir. Birincisi, kapitalist dünya ekonomisi tarihinde Merkez ülkeleri ekonomileri ilk kez bu denli eş zamanlı olarak bir buhrana girmektedirler. İkincisi, Buhran sanayi üretimi gibi reel değişkenlerin büyüme hızını yavaşlatmış, genel fiyat düzeylerinde ise hızlı bir düşüşe yol açmıştır. Burada 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaret hadlerine ilişkin bir başka çalışmanın ayrıntılarına girmeden şunu belirtelim : Buhran dönemlerinde genellikle görüldüğü gibi, 1873-1896 Buhranı sırasında merkez ülkelerinin hammaddelere olan talebinin büyüme hızının yavaşlaması hem Osmanlı ihracat hacmini hem de Osmanlı dış ticaret hadlerini olumsuz etkilemiştir.⁽²³⁾

Osmanlı dış ticaretindeki durgunluktan ötede, Büyük Buhranın Osmanlı maliyesi ve ekonomisi üzerindeki iki temel etkisi üzerinde durmak gerekir. Büyük buhran 1873 de Avrupa ve Kuzey Amerika'da mali buhranla başladı. Borsalardaki kriz Avrupa'dan sermaye ihracının ve bu arada Latin Amerika, Mısır, Osmanlı İmparatorluğu devlet borçlarına giden fonların tümüyle durmasına yol açtı. Oysa 1850 lerin ortasından beri Osmanlı Devleti ödeme gücü olduğundan değil, giderek ağırlaşan koşullarda borçlanmayı kabul ettiğinden giderek artan miktarlarda borçlanıyor, böylece iflasını erteleyebiliyordu.⁽²⁴⁾ Borsalarda yüzen fonların kriz ortamında geri çekilmesi ile Osmanlı Devletinin eski borçlarını ödeyebilmesi için yeni fonlar bulması imkânsızlaştı. 1873 öncesinde karara bağlanmış bir iki yeni istikrazdan sonra 1875'de iflas geldi.⁽²⁵⁾ 1881 de Düyunu Umumiye İdaresinin kurulması ile Avrupa mali sermayesi Osmanlı maliyesini denetimi altına almış oluyordu.

1880 ler ve bir ölçüde 1890 lar Osmanlı devletinin yeni dış borçlanmalara girişmediği, girişemediği bir dönemdir. Avrupa borsalarındaki koşullar yoğun borçlanma için elverişli değildi. Osmanlı merkezi bürokrasisinin de bu konuda pek istekli olduğu söylenemez. Buna karşılık Düyunu Umumiye İdaresi Osmanlı maliyesinin önemli gelir kaynaklarına el koyduktan sonra hem maliye hem de ekonomi açısından önemli sayılacak miktarlara 1875 öncesi borçların anapara ve faizlerini ödemek üzere

el koymaktaydı. Böylece yeni istikrazlar sınırlı kalırken, Osmanlı maliyesinin tüm gelirlerinin dörtte biri her yıl Avrupa'ya aktarılmaktaydı.⁽²⁶⁾

Maliye gelirleri içinde en önemli kalem tarım kesiminden toplanan öşür ve diğer vergilerdi. Bu vergiler üretim üzerinden önceden belirlenen bir yüzdeye göre toplanıyordu. Büyük Buhran sırasında tüm fiyatlardaki, özellikle buğday vb. tarımsal ürün fiyatlarındaki hızlı düşüş vergi gelirlerini olumsuz etkiledi. Osmanlı maliyesini daha da güç duruma soktu. Aynı dönemde olumsuz etkilenen bir başka kalem gümrük gelirleridir. Hem ihracat ve ithalât fiyatlarındaki düşüş hem de ticaret hacmindeki durgunluk, gümrük gelirlerinin bir önceki dönemdeki hızla artışını engelledi.⁽²⁷⁾ Bu gelişmeler Osmanlı maliyesinin reel dış borç yükünün ve reel borç ödemelerinin Büyük Buhran sırasında ağırlaştığı anlamına gelmektedir. Böyle bir ortamda vergi gelirlerini arttırmak amacı ile köylülük üzerindeki baskı ve sömürünün yoğunlaştırılmış olması beklenmelidir.

Osmanlı toplumsal kuruluşunda maliye ve ekonomi arasındaki kavramsal farklılığın önemini yineleyelim.⁽²⁸⁾ 1873-1896 Buhranının Osmanlı ekonomisi üzerindeki sonuçları üzerinde durursak, şöyle bir olasılıkla karşılaşacağız : 19. ve 20. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisi ile ticarete açılan her toplumsal kuruluşta olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da 1840-1873 gibi ticaretin hızla genişlediği dönemler bir yandan tarımda dünya pazarları için meta üretiminin yaygınlaşması anlamına gelirken, öte yandan genişleyen ithalât hacmi geleneksel sanayi, el tezgâhlarının Avrupa kaynaklı mamul malların rekabeti karşısında yıkılması sürecinin hızlandığına işaret etmektedir. 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreği gibi mamul mallar fiyatlarının —özellikle pamuklu dokuma— hızla düştüğü dönemlerde el tezgahlarının yıkılması, zanaatkârların işsizleşmesi daha da hızlanacaktır.

Oysa 1973-1976 gibi kapitalist dünya ekonomisinin bir buhran döneminde çevre ülkelerinin merkezle ticaret hacimleri daralmakta veya bir durgunluk dönemine girmektedir. Bir yandan ihracata yönelik tarımsal üretim daralır veya genişlemesi yavaşlarken, öte yandan da el tezgahlarının ithal edilen mamul mallar karşısında gerilemesi yavaşlayacak, hatta belirli koşul-

lar altında yerel sanayiın canlanması bile söz konusu olabilecektir.⁽²⁹⁾ Dış ticaret hadlerinin bu süreçteki işlevine tekrar dikkati çekelim : 19. yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde çevre ülkeleri lehine gelişen ticaret hadleri çevre ülkelerinde ihracata yönelik meta üretiminin yaygınlaşmasını ve geleneksel sanayiın yıkılmasını hızlandırmıştır. Öte yandan Büyük Buhran döneminde ticaret hadleri Osmanlı İmparatorluğu ve diğer çevre ülkelerinin aleyhine dönerek bir önceki dönemdeki aksine doğrultuda süreçleri güçlendirmiş olabilir.

Bu bölümde Osmanlı dış ticaretinde gözlemlediğimiz uzun dönemli dalgalanmalardan yola çıkarak, üretim alanında Osmanlı tarım ve sanayiinin kapitalist dünya ekonomisinin değişik konjonktürlerinde ne gibi dış dinamiklerin etkisi altına girmiş olabileceğini tartışıyoruz. Sözü edilen muhtemel gelişmeler 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı toplumsal kuruluşunda ne ölçüde gerçekleşmiştir? El tezgâhlarının yıkımı, zanaatkârların işsizleşmesi ne ölçüde yavaşlamış veya durmuştur? Yerel sanayiın canlanması söz konusu mudur? Eğer böyle bir değişiklik gerçekleşmişse, bunun politik, ideolojik düzeylerde ne gibi yansımalarının olması beklenebilir? Son soruyu biraz daha açarsak, Ticaret Anlaşmalarını izleyen 1840-1873 dönemi «Tanzimat Batıcılığı»nın en hızlı dönemidir. Bu dönem aynı zamanda yerel sanayiın de hızla yıkıldığı, zanaatkârların hızla işsizleştikleri bir dönemdir. Buna karşılık 1880 lerde ve 1890 larda geleneksel sanayiın yıkımı gerçekten yavaşlamış ise, bu eğilimin ortaya çıkarılması bugün tutucu ideolojinin bir altın çağ olarak özlemle andığı Abdülhamid döneminin daha iyi anlaşılmasına ne ölçüde yardım edecektir?

Bu aşamada yukarıdaki soruların yanıtını verecek durumda değiliz. Yeterli yanıtlar için söz konusu dönemde Osmanlı tarım ve sanayiinin ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir. Böyle bir çalışma bu makalenin sınırları dışında kalır. Ancak dış ticaretten giderek üretim alanına ilişkin bazı hipotezler geliştirmenin mümkün olduğu, zorunlu olduğu görülmektedir.

1898-1913 : Kapitalist Dünya Ekonomisinde Yeni Bir Genişleme Dönemi, Anadolu ve Suriye'de Demiryolları ve Osmanlı Dış Ticaretinde Genişleme

Alt dönemlerin sonuncusunda kapitalist dünya ekonomisinin buhrandan çıkması ile birlikte Osmanlı dış ticaretinde yeni bir genişleme sürecine girildiği görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğunun 1908 sonrasındaki toprak ve nüfus kayıpları nedeniyle 1908 öncesi ile karşılaştırmak fazla anlamlı olmayacaktır. 1898-1907 nin Birinci Dünya Savaşına kadarki uzun vadeli eğilimleri daha iyi yansıtacağını, bir önceki alt dönemle aradaki farkı daha iyi ortaya çıkaracağını düşünerek Tablolar 1 ve 2 de 1898-1907 ye ilişkin büyüme hızlarını da verdim. Merkez ülkelere Osmanlı ithalatı 1898-1907 de 1880 sabit fiyatları ile yılda yüzde 3.4, cari fiyatlarla yılda yüzde 4.2 hızla genişledi. Aynı alt dönemde merkez ülkelerinden Osmanlı ithalatı ise sabit fiyatlarla yılda yüzde 4.8, cari fiyatlarla yılda 6.2 hızla büyüdü. 1908 sonrasındaki toprak ve nüfus kayıplarına karşın ihracat ve ithalat miktarlarındaki artış 1913 e kadar sürdü. Nitekim Anadolu, Suriye gibi 1908 sonrasında İmparatorluk içinde kalan bölgelerin dış ticareti incelendiğinde, dış ticaretin 1908 sonrasında 1908 öncesine oranla daha da hızlı genişlediği görülmektedir.

Bu genişlemenin ardında iki temel neden bulunmaktadır. Birincisi, Batı Avrupa'nın yeni bir genişleme ve birikim dönemine girmesi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunun hammaddelerine olan talep artmış, artan ihracat hacmi ve hammaddelerin lehine gelişen ticaret hadleri, Osmanlı ihracat gelirleri ve ithalat miktarlarının da genişlemesine yol açmıştır. Bu alt dönemde sadece Osmanlı-Batı Avrupa ticaretinde değil, genel olarak merkez-çevre ticaretinde, kapitalist dünya ekonomisi çerçevesinde merkez-çevre bağlarında güçlenme görülmektedir.

Bu alt dönemde Osmanlı dış ticaretinin genişlemesinin ikinci temel nedeni yabancı sermayeyle inşa edilen demiryollarıdır. Avrupa sermayesine mamul mallarına yeni pazarlar, bol ve ucuz hammadde kaynakları arayışı, yeni emperyalist nüfuz bölgeleri edinme savaşı 1880 lerde Almanya'nın da katılması ile yoğunluk kazandı. Osmanlı Devletinin henüz sömürge İmparatorluklarından birine katılmamış olması yarışa yeni başlayan Almanya için çekiciliğini arttırmaktaydı. Almanya'nın İstanbul-Eskişehir-Kon-

ya demiryolu imtiyazını almasını (1888) izleyen yıllarda, Alman sermayesi Anadolu'da, Fransız sermayesi Suriye'de yoğun biçimde demiryolu yapımına girişti. 19. yüzyıl başlarından Birinci Dünya Savaşına kadarki sürede devlet borçları dışında yabancı sermaye girişinin ve yabancı sermaye eliyle demiryolu yapımının en yoğun olduğu dönem 1888-1896 yıllarıdır.⁽³⁰⁾ 1890 ların ortasında demiryollarının yapımı tamamlanırken kapitalist dünya ekonomisi de Büyük Buhrandan çıkıyordu. 1898 sonrasında demiryolları İç Anadolu gibi limanlardan uzak bölgelere ulaşım maliyetlerini düşürerek bir yandan bu bölge pazarlarını Avrupa sermayesine kazandırdılar, bir yandan da bu bölgelerde dünya pazarları için meta üretiminin yaygınlaşmasını sağladılar.⁽³¹⁾

Almanya'nın Osmanlı dış ticaretinde hızla artan payına da değinelim. Emperyalist Avrupa ülkeleri arasında Osmanlı pazarları ve hammaddeleri için sürdürülen rekabet, aynı amaçla dünya çapında sürdürülen rekabetin bir parçası idi. İngiltere 1873'de dünya pazarlarındaki gücünün doruğuna ulaşmıştı. Büyük Buhran ile birlikte İngiltere deniz aşırı ticareti gerilemeye başladı. 1880 lerden itibaren Alman sermayesi demir-çelik, kimya sanayi ve diğer bazı dallarda devletin ve büyük bankaların desteği ile elde ettiği üstünlüğü kullanarak ve saldırgan bir ticaret politikası izleyerek hem Avrupa hem de çevre ülkelerinde İngiltere ile rekabete girişti. Osmanlı İmparatorluğu bu ticari rekabetin en yoğun olduğu, Alman sermayesinin İngiliz ve bir ölçüde Fransız sermayesi aleyhine kazançlarının en belirgin olduğu bir bölgedir.⁽³²⁾ Rekabetin ayrıntıları bu çalışmanın dışında kalmakla birlikte şunu belirtelim. Alman ticaret ve sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğundaki kazançlarının ardında Alman mali sermayesi ve devlet aygıtı yatmaktadır. Örneğin Deutsche Bank Anadolu ve Bağdad demiryollarının yapımı için gerekli finansmanı sağlayarak ilk aşamada Alman demir-çelik sanayii ürünlerine ek pazarlar yaratmış, demiryollarının tamamlanmasından sonra Anadolu'da Alman sanayii için yeni pazarlar ve hammadde kaynaklarının geliştirilmesine önayak olmuştur. Yine aynı Alman bankaları özellikle yirminci yüzyılın başından sonra Osmanlı İmparatorluğuna Alman ihracatının finansmanı için yoğun biçimde ticari kredi sağlamışlardır.⁽³³⁾

Bu çabalar sonucu Almanya'dan Osmanlı ithalâtı 1880 lerin ortasından 1913'e kadar 10 katı artarak 5 milyon sterlini aştı. Ay-

nı dönemde Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğundan ithalâtı ise onbeş kat artarak 3 milyon sterline ulaştı.⁽³⁴⁾ Almanya'nın Osmanlı ithalâtındaki payı 1880-1882 de yüzde 2.4 ten 1911-1913 te yüzde 14.8 e, Osmanlı ihracatındaki payı 1880-1882 de yüzde 0.5 ten 1911-1913 te yüzde 11.9 a yükseldi. (Bkz. Tablolar 3 ve 4). Alman sermayesine ek pazarlar yaratılması anlamına gelen Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı dış ticaret fazlası ise mali sermayenin ticari kredileri ve Osmanlı devletine sağladığı ek borçlanma sayesinde sürdürülmekteydi. İngiltere'nin Osmanlı dış ticaretindeki payı 1880 lerden sonra sürekli gerilemekle birlikte 1913 te İngiltere hem Osmanlı ithalâtında hem Osmanlı ihracatında en büyük payı hâlâ elinde tutuyordu. Demiryolları yapımı yolu ile Almanya Anadolu'yu Fransa Suriye'yi kendi emperyalist nüfuz bölgelerine dönüştürürlerken, İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun Irak vilâyetlerine yönelmiş, Irak'la ticaretinde önemli artışlar sağlamıştı.

Sonuç

Buraya kadarki çözümleme, 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin uzun dönemli dalgalanmalarının aynı yüzyılda sanayileşmiş Avrupa ekonomisinin gösterdiği uzun dönemli dalgalanmalara güçlü bir biçimde bağlı olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Dış ticaretteki bu dalgalanmaları Osmanlı İmparatorluğuna yabancı sermaye girişinin gösterdiği uzun dönemli dalgalanmalarla birlikte ele alarak, bir başka deyişle değişim alanındaki çözümlemelerden yola çıkarak, 19. yüzyıl Osmanlı toplumsal kuruluşunun kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesi sürecine ilişkin bazı hipotezler geliştirmek, yeni araştırma alanlarına işaret etmek mümkün olacaktır.

1. Çevre ekonomilerinin uluslararası sermayeye açılması sürecinin kesintisiz bir düz çizgi izlemesi beklenmemelidir. Kapitalist dünya ekonomisinin dalgalanmalarına koşut olarak merkez-çevre bağları genişleme dönemlerinde güçlenip buhran dönemlerinde gevşeyebilir.

2. Bu dönemsel farklılaşmaların üretim alanına da yansımaları beklenmelidir. Böylece kapitalist dünya sistemi ile bütünleşme, meta üretiminin yaygınlaşması süreçlerinin Osmanlı toplumsal kuruluşundaki üretim biçimlerini etkilemesi bazı dönem-

lerde hızlanıp bazı dönemlerde yavaşlamış olabilir. İktisadi düzeyde konjonktür değişiklikleri ise 19. yüzyılda dış dinamiklerin çeşitli toplumsal kesimler üzerindeki etkilerinin bir alt dönemden diğerine değişebileceğine, politik ve ideolojik düzeydeki çözümlenmelerin iktisadi konjonktürü de içeren bir çerçevede yürütülmesi gerektiğine işaret etmektedir.

EK : I

Osmanlı Dış Ticaretinin Yeniden Dökümü, 1830-1913

Güvenirlikleri, kapsamaları ve yayınlandıkları dönemin kısalığı dikkate alındığında resmi Osmanlı dış ticaret istatistikleri bu çalışmanın amaçları açısından yetersiz kalmaktaydılar.⁽³⁵⁾ Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğunun ticari ilişkiler içinde bulunduğu tüm ülkelerin yayınlanmış istatistiklerini kullanarak 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinin yeni bir dökümünü yapmak gerekti. Özetle, yeniden döküm işlemi diğer ülkelerin herbirinin dış ticaret istatistiklerinde verilen Osmanlı İmparatorluğuna ihracat kalemlerine gerekli navlun ve sigorta masrafları ekleyerek Osmanlı limanlarında c.i.f. fiyatları ile Osmanlı ithalât tutarlarını bulmaktan ve aynı biçimde diğer ülkelerin istatistiklerindeki Osmanlı İmparatorluğundan ihracat kalemlerinden gerekli navlun ve sigorta masraflarını çıkararak Osmanlı limanlarında f.o.b. fiyatları ile ihracat tutarlarına varmaktan oluşuyor. Bu arada değişik ülkelerin istatistiklerinde kullanılan para birimlerini geçerli döviz kurları kullanılarak ortak bir para birimine, İngiliz sterlinine dönüştürüldü.

Bu hesaplamalar sonucu hem Osmanlı istatistiklerinin yayınlanmış olduğu 1878-1913 dönemi için daha güvenilir bilgiler elde ettik, hem de şimdiye kadar elde Osmanlı dış ticaretine ilişkin hemen hiçbir bilginin olmadığı 1830-1877 dönemi için ticaretin bileşimi dahil ayrıntılı bir döküm yapma olanağını bulduk. Öte yandan tahmin edilebileceği gibi bu işlem bazı muhtemel sorunları, eksiklikleri de beraberinde getirmektedir. Bu ekte Osmanlı dış ticaretinin yeniden dökümünü yaparken izlediğim yöntemin ayrıntılarını ve karşılaştığım sorunları tartışacağım. Ancak ilk olarak Osmanlı istatistiklerinin kısa bir değerlendirmesini yapacağım.

Osmanlı Dış Ticaret İstatistiklerinin Eksiklikleri, Sakıncaları

1878 öncesi Osmanlı dış ticaretine ilişkin olarak Osmanlı kaynaklarından elde edilen bilgiler yıllık bütçelerdeki dış gümrük gelirleri tahminlerinden öteye geçmemektedir. Yıllık bütçelerdeki gelir kalemlerinin Avrupa borsalarından borç almak amacı ile şişirildiği gözönünde tutulursa, bu tahminlerin ne ölçüde güvenilir olduğu ortaya çıkacaktır. Bu durumda 1878 öncesi Osmanlı dış ticaretini incelerken Avrupa ülkelerinin istatistiklerini kullanmak zorunlu olmaktadır. Burada 1878-1913 döneminde resmi Osmanlı dış ticaret istatistiklerini kullanmanın sakıncaları üzerinde duracağım.

Önce üç soruna kısaca değinelim.⁽³⁶⁾ Birincisi Osmanlı dış ticaret istatistiklerinde özel ve genel ticaret ayırımının yapılmamasıdır. Avrupa'dan Trabzon yolu ile İran'a transit geçen ticaret böylece Osmanlı dış ticareti içinde gözükmemekte ve özellikle 1870 ler sonu ve 1880 lerde ithalât ve ihracat büyüklüklerini % 3-5 oranında şişirmektedir. İkinci sorun kapsamın sınırlı oluştundan kaynaklanmaktadır. Tütün, şarap, tuz gibi malların ticareti Dünyu Umumiye İdaresi tekeline bırakıldığından istatistikler bu malları içermemektedir. Ancak Dünyu Umumiye verilerini kullanarak bu eksiklik giderilebilir. Daha önemli olarak, askeri teçhizat, silâh ve cephane, tarım ve sanayi makinaleri, demiryolu ve fabrika inşaatına ilişkin ithal malları, bir başka deyişle ithal edilen yatırım mallarının büyük çoğunluğu kapsam dışı kalmaktadır. Bu durum özellikle demiryolu yapımının yoğun olduğu yıllarda Osmanlı istatistiklerinin güvenilirliğini büyük ölçüde etkilemektedir.

Üçüncü olarak Osmanlı istatistiklerinde kullanılan ülke tanımı ortaya yanıltıcı bir tablo çıkarmaktadır. 1910 yılına kadar ticaret yapılan ülke tanımı ile ithal edilen malın en son yüklendiği ve ihraç edilen malın ilk gittiği liman kastedildiğinden, herhangi bir ülkeyle Osmanlı dış ticaretinin üçüncü bir ülke yolu ile gerçekleştiği durumlarda, Osmanlı dış ticaretinin ülkelere göre dağılımını izleyebilmek olanaksızlaşmaktadır. Bu konudaki en çarpıcı örnekler Osmanlı İmparatorluğunun Almanya ve ABD ile ticaretine ilişkindir. Almanya ile ticaretin önemli bir kısmı Avusturya'nın Trieste liman yolu ile, ABD ile ticaret ise çoğun-

lukla Fransız veya Kuzey Avrupa limanları yolu ile yapıldığından, bu ticaret 1911 yılına kadar Avusturya ve diğer ülkeler ticaretinin içinde gözükmemektedir.

Bu çalışma açısından daha önemli bir sorun Osmanlı istatistiklerinde ithal edilen malların fiyatlarının gerçek piyasa fiyatlarının üzerinde, ihraç edilen malların fiyatlarının ise gerçek piyasa fiyatlarının çok altında gösterilmesinden doğmaktadır.⁽³⁷⁾ Bu durum resmi istatistiklerde verilen dış ticaret açığının gerçek açıktan çok daha büyük olmasına yol açmaktadır. İthal malları fiyatlarındaki abartmanın ve ihraç malları fiyatlarının düşük gösterilmesinin nedenleri üzerinde ayrı ayrı duralım.

İlk yayınladıkları 1878 yılından başlayarak Osmanlı istatistikleri ithal edilen malların fiyatlarını resmi fiyat listelerine göre saptadıklarını belirtiyorlar. Bu resmi fiyat listeleri ise ilk kez 1838 Ticaret Anlaşması sırasında her maldan birim başına alınacak gümrük resmini saptamak amacı ile hazırlanmıştı. 1838 Ticaret Anlaşmasında bu listelerin belirli aralıklarla yeniden düzenlenmesi, resmi fiyatların değişen dünya fiyatlarına göre yeniden ayarlanması öngörülmekteydi. 1850 ve 1861'deki ayarlamalardan sonra yeni fiyat listeleri düzenlenmesine son verildi. Böylece 1878'e gelindiğinde resmi fiyat listeleri olarak elde halâ 1861 listesi bulunmaktaydı.⁽³⁸⁾ Oysa Osmanlı ithal mallarının fiyatları 1860-1878 arasında yüzde 18 düşmüştü ve 1878-1895 arasında yüzde 28 daha düşecekti.⁽³⁹⁾ Dolayısı ile ithal mallarının fiyatlarının saptanmasında resmi listelerin kullanılması Osmanlı istatistiklerindeki ithalât fiyatlarının gerçek piyasa fiyatlarının üzerinde gösterilmesine yol açmaktaydı. Hernekadar 1882 sonrasında kademeli olarak cari fiyatlar düzenine geçilmiş ise de aşağıda göstereceğim gibi ithalât fiyatlarındaki abartmanın 1913'e kadar azalarak da olsa sürdüğü anlaşılmaktadır.

İhracat malları fiyatlarının gerçek piyasa fiyatlarından düşük gösterilmesi daha güçlü bir eğilim olarak ortaya çıkmaktadır. 1878-1882 dönemindeki resmi istatistikler ihraç malları fiyatları için resmi listelerin esas alındığını belirtirlerken, 1883-1908 dönemi için ne gibi bir yöntem izlendiği konusunda bilgi verilmemektedir. Bu durumda, o dönemin gözlemcilerinin istatistiklerdeki ihracat fiyatlarının piyasa fiyatlarından önemli ölçüde düşük tutulduğu doğrultusundaki görüşlerini de gözönüne alarak bazı hesaplamalar yaptım.

TABLO 5

Osmanlı İstatistiklerindeki İhracat Fiyatları İle İngiliz İstatistiklerindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun İthalât Fiyatlarının Karşılaştırılması, 7 Temel Osmanlı İhraç Malı İçin

Yıllar	Osmanlı İhracat Fiyatları/İngiliz İthalât Fiyatları
1881	0.74
1882	0.76
1883	0.75
1891	0.84
1892	0.89
1893	0.93
1908	0.55
1909	0.79
1910	0.95

Notlar : Karşılaştırmada kullanılan yedi ürün buğday, arpa, afyon, meşe palamudu, kuru üzüm, zeytinyağı ve tiftiktir. Yapılan hesaplamalarda her mala İngiltere'ye Osmanlı ihracatındaki payı oranında ağırlık verilmiştir.

İngiliz istatistiklerinde c.i.f. ithalât fiyatlarından gerekli ulaştırma ve sigorta masrafları çıkartılmış, böylece karşılaştırma f.o.b. ihracat fiyatları üzerinden yapılmıştır.

Kaynaklar : Osmanlı ve İngiltere dış ticaret istatistikleri.

Tablo 5'de özetlenen birinci grup hesaplamalarda 7 önemli Osmanlı ihraç malının Osmanlı istatistiklerinde verilen fiyatları, navlun ve sigorta masrafları dikkate alındıktan sonra İngiltere istatistiklerinde Osmanlı İmparatorluğundan yapılan ithalât için verilen fiyatlarla karşılaştırılmaktadır. Yıllara göre değişimle birlikte Osmanlı fiyatlarının yüzde 5 ile yüzde 45 arasında daha düşük olduğu görülmektedir. Böyle bir karşılaştırma için söz konusu dönemin en güvenilir istatistikleri kabul edilen İngiltere istatistiklerini seçtim, başka ülke istatistiklerindeki Osmanlı İmparatorluğundan yapılan ithalât için verilen fiyatlarla yapılan karşılaştırmalar ortaya benzer sonuçlar çıkarmaktadır. Öte yandan Osmanlı istatistiklerinde anlamlı birimler kullanılmadığı için Osmanlı ithal malları üzerine benzeri karşılaştırmalar yapma olanağı yoktur.

TABLO 6

**Osmanlı İstatistiklerinde Aynı Malın İthalât ve İhracat
Fiyatlarının Karşılaştırılması**

Yıllar	(İthalât Fiyatı/İhracat Fiyatı)	
	Buğday	Arpa
1881 — 83	1.05	1.40
1891 — 93	1.23	2.10
1908 — 10	1.52	2.03

Kaynak : Osmanlı dış ticaret istatistikleri. C. Aybar, Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi, 1978-1913.

Tablo 6 da özetlenen ikinci grup hesaplamalarda ise bir bakıma Osmanlı istatistiklerinin iç tutarlılıkları sınanmaktadır. Aynı yılın hem ithalât hem ihracat istatistiklerinde sürekli olarak görülen iki kalemin, buğday ve arpanın ihracat ve ithalât fiyatlarını karşılaştırdım. Görüldüğü gibi ithalat fiyatları istisnasız olarak ihracat fiyatlarından daha yüksek gözükmekte, bazı yıllarda aradaki fark yüzde yüzü aşmaktadır. Aynı yılda aynı malın ithal ve ihraç fiyatları arasındaki farklılığın bir kısmı belki kalite farklılıkları ile açıklanabilir. İstanbul'daki hakim sınıfların örneğin Selanik'ten İngiltereye'ye ihraç edilen buğdaydan daha yüksek kalitede buğdayı Marsilya'dan getirttikleri düşünülebilir. Ayrıca ihraç limanlarında göreceli bolluk nedeniyle fiyatların ithal limanlarındakinden daha düşük olması doğaldır. Ancak aradaki farkın ulaştırma masraflarını fazlası ile aşması beklenemez. Açıktır ki zaman zaman yüzde yüze varan orandaki fiyat farklılıklarını kalite farklılıkları veya ulaştırma masrafları ile açıklamak mümkün değildir. Tablolar 5 ve 6 ya bakarak Osmanlı istatistiklerinin ihraç fiyatlarını düşük gösterdiği ve belki de ithal fiyatlarını gerçek piyasa fiyatlarının üzerinde gösterdiği sonucuna varmak kaçınılmaz olmaktadır. Gerçekten de aşağıda tartışacağım gibi Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkileri olan tüm ülkelerin istatistiklerini kullanarak yapılan hesaplamalar her iki savı da destekler doğrultuda sonuçlar vermektedir.

Yeniden Döküm İşleminde Ortaya Çıkabilecek Sorunlar

Osmanlı dış ticareti açısından önemli Avrupa ülkeleri ve ABD nin yıllık dış ticaret istatistikleri büyük çoğunluğu ile 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde yayınlanmaya başladı. Tek önemli istisna Almanya dış ticaret istatistiklerinin 1880'de yayınlanmaya başlamasıdır.⁽⁴⁰⁾ Ancak 1880 öncesi Osmanlı-Alman ticaretinin çok önemli bir kısmı Avusturya üzerinden transit olarak yapıldığından Avusturya istatistikleri ve diğer kaynakları kullanarak söz konusu ticaretin yıllara göre miktarını hesaplamak mümkün oldu.⁽⁴¹⁾ Böylece yıllık olarak yayınlanmış resmi dış ticaret istatistiklerini kullanarak 1840 sonrası Osmanlı dış ticaretinin en azından % 95 inin dökümü ortaya çıkarılabildi. Osmanlı İmparatorluğunun 1840 öncesinde dış ticaret istatistikleri yayınlanmaya başlamamış ülkelerle ticareti için ise resmi istatistikler dışındaki kaynaklardan (konsolosluk ticaret raporları vb.) yararlandı ve/veya resmi istatistikler yayınlanmaya başladıktan sonra ortaya çıkan miktarlara bakarak bazı tahminler yapmak mümkün oldu. 1830 lara ilişkin verilerin daha sınırlı olması nedeni ile 1840 öncesi toplam ihracat ve ithalât tahminlerinin daha büyük bir belirsizlik payı içerdiğini de ekleyelim.

Bu çalışma için girişilen yeniden döküm işlemi ancak ortaya resmi Osmanlı istatistiklerinden daha güvenilir bir tablo çıkarırsa amacına ulaşmış olacaktır. Dış ticaret istatistikleri üzerinde çalışmış olanlar bir ülkenin dış ticaretinin dökümünü o ülkenin ticari ilişkiler içinde bulunduğu tüm diğer ülkelerin ticaret istatistiklerini kullanarak ortaya çıkarma çabasına karşı şu soruna dikkatî çekebilirler : bugün herhangi iki ülkenin dış ticaret istatistiklerini incelediğimizde A ülkesinin istatistiklerine göre A ülkesinden B ülkesine yapılan ihracatın, B ülkesinin istatistiklerine göre B ülkesinin A ülkesinden ithalâtına hem toplam ticaret düzeyinde hem de tek tek mallar düzeyinde uymadığını sık sık görmekteyiz. Aradaki fark yalnız iki deniz aşırı ülke arasındaki ticaretle ulaştırma ve sigorta masraflarının önem kazanmasından doğmamaktadır. Birbirleri ile ticaretleri ortak kara sınırı üzerinden yapılan iki ülkenin istatistiklerinde bile bu farklılıklara rastlanmaktadır.

Bu farklılaşmalar ulaştırma ve sigorta masrafları dışında değişik ülkelerin istatistiklerinde değişik tanımlar ve işlemler

kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Her ülkenin dış ticaret istatistiklerinde kullandığı tanımlar ve işlemler ayrıntılı olarak saptanır ve gereken kalemlerde gerekli düzeltmeler yapılırsa, yeniden döküm işleminin güvenilirliği ve doğruluğu sağlanmış olacaktır. Böyle bir yeniden döküm çabasında ne gibi muhtemel sorunlar ortaya çıkabilir, kısaca tartışayım.⁽⁴²⁾

1. Değişik ülke istatistikleri ticaretin yapıldığı ülke tanımlarını değişik biçimde yapabilirler. 19. yüzyılda iki tanım yaygın olarak kullanılmaktaydı. a) İhracatın ilk gideceği, ithalâtın son ayrıldığı ülke b) İhracatın son vardığı, ithalâtın ilk çıktığı ülke. Bu çalışmanın amaçları açısından önemli olan değişik istatistiklerde kullanılan tanımlar arasında tutarlılığı sağlamak ve Osmanlı dış ticaretinin ülkelere göre dağılımını güvenilir biçimde hesaplayabilmektir. Bu nedenle tutarlılığı ikinci tarım çerçevesinde sağlamak gerekti. Bu amaçla bazı Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretlerine ilişkin verilerde düzeltmeler yapıldı. Örneğin İngiltere İstatistikleri yukarıda verilen birinci tanıma kullanıyorlardı. İngiltere'nin İran'la Osmanlı İmparatorluğu üzerinden ticareti Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti içinde veriliyordu. Bu durumda Trabzon'daki İngiliz konsolosunun bu transit ticaretin miktarı konusunda verdiği yıllık raporları kullanarak gerekli düzeltmeleri yaptım.

2. İlişkili bir sorun değişik ülke istatistiklerinde değişik ticaret tanımları kullanılması idi. Bazı istatistikler yalnız özel ticarete ilişkin veriler yayınlıyor, bazıları yalnız genel ticareti (özel ticaret + transit ticareti) diğerleri ise hem özel hem genel ticaret verilerini ayrı ayrı yayınlıyorlardı. Bir önceki paragrafta belirttiğim nedenlerle ticaretin yapıldığı ülkeyi ithalâtın ilk çıktığı ve ihracatın en son vardığı ülke olarak tanımlayınca, bu tanımla tutarlı olabilmek için özel ticaret verilerini kullandım. Bu ülke tanımı ile genel ticaret verilerinin kullanılması Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı ülkelerle ticaretinde ithalât ve ihracatının bir kereden fazla sayılmasına yol açabilirdi. Özel ticaret verilerinin yayınlanmadığı birkaç ülke için eğer önemli miktarlarla transit ticareti sözkonusu ise diğer kaynaklardan derlediğim bilgileri kullanarak gerekli düzeltmeleri yaptım.

3. Bir diğer sorun 19. yüzyılda dış ticaret istatistiklerinde kullanılan fiyatların nasıl saptandığına ilişkindir. Hiç şüphesiz

en az kusurlu yöntem bugün olduğu gibi 19. yüzyılda da şu veya bu biçimde saptanmış cari piyasa fiyatlarının kullanılması olurdu. Bu yöntemin sağlanamadığı durumlarda her yıl cari fiyatlara göre yeniden düzenlenen resmi fiyatlar yeterli sayılabilir. Osmanlı dış ticareti açısından önemli sayılabilecek bütün ülkelerin istatistikleri bu iki yöntemden birini kullanmaktaydı. Yalnız Rusya dış ticaret istatistiklerinde kullanılan fiyatların nasıl saptandığı konusunda yeterli bilgi verilmektedir. Ancak Rusya istatistiklerinde fiyatların her yıl değiştiğine bakarak kullanılan yöntemin cari fiyatları gözönünde tuttuğu sonucuna varılabilir. Açıktır ki, Avrupa ve ABD istatistiklerinde kullanılan fiyatlama yöntemleri kısa vadede bir yıldan diğerine olan fiyat dalgalanmalarını yeterince yansıtamazlar bile, ithalâtı piyasa fiyatlarından yüksek, ihracatı çok önemli ölçüde piyasa fiyatlarından düşük gösteren Osmanlı istatistiklerinden daha sağlıklı ve güvenilir sonuçlar vereceklerdir.

Ulaştırma ve Sigorta Masraflarının Tahmini

Osmanlı İmparatorluğu ile ticari ilişkileri olan ülkelerin istatistiklerinde Osmanlı İmparatorluğu'na ihracat kendi limanlarında f.o.b. fiyatları ile, ithalât ise kendi limanlarında c.i.f. fiyatları ile veriliyor. Osmanlı ekonomisi açısından yapılması gereken Osmanlı ihracatını Osmanlı limanlarında f.o.b. fiyatları ile, ithalâtı ise yine Osmanlı limanlarında c.i.f. fiyatları ile hesaplamaktır. Bir sistemden diğerine geçebilmek için diğer ülke sigorta masraflarını çıkarmak, f.o.b. ihracat fiyatlarına ise ulaştırma ve sigorta masraflarını eklemek gerekir. Bu bölümde Osmanlı İmparatorluğunun her yıl her ülkeyle ithalât ve ihracatında kullanılan ulaştırma ve sigorta masraflarının nasıl hesaplandığı üzerinde kısaca duracağım.

Yukarıki paragrafta verilen açıklama basit iki formülle şöyle yinelenebilir :

$$\begin{array}{l} \text{c.i.f. fiyatları ile} \\ \text{Osmanlı ithalâtı} \end{array} = \begin{array}{l} \text{f.o.b. fiyatları ile} \\ \text{diğer ülkelerin ihracatı} \end{array} \times (1 + P_1 + P_2)$$

$$\begin{array}{l} \text{f.o.b. fiyatları ile} \\ \text{Osmanlı ihracatı} \end{array} = \begin{array}{l} \text{c.i.f. fiyatları ile} \\ \text{diğer ülkelerin ithalâtı} \end{array} \times (1 - P_1 - P_2)$$

burada;

P_1 = toplam ticaret tutarı içinde ulaştırma masraflarının payı

P_2 = toplam ticaret tutarı içinde sigorta masraflarının payı

P_1 her ülke ve her yıl için ayrı ayrı aşağıdaki denkleme göre hesaplanmaktadır :

$$\left[\begin{array}{c} \text{Ulaştırma} \\ \text{masrafla-} \\ \text{rının top-} \\ \text{lam ticaret} \\ \text{içindeki} \\ \text{payı} \end{array} \right]_{ijm} = \left[\begin{array}{c} \text{Katsayı} \end{array} \right] \times \left[\begin{array}{c} \text{Navlun} \\ \text{ücretleri} \\ \text{endeksi} \end{array} \right]_{im} \times \left[\begin{array}{c} \text{Uzaklık} \\ \text{katsayısı} \end{array} \right]_j \times \left[\begin{array}{c} \text{Ağırlık} \\ \text{katsayısı} \end{array} \right]_{jm} \times \left[\begin{array}{c} \text{Fiyat} \\ \text{düzeyi} \\ \text{endeksi} \end{array} \right]_{ijm}$$

burada i yılları j ülkeleri m ise ticaretin ithalât veya ihracat oluşunu göstermektedir.

Navlun ücretleri endeksini Caircross'un 19. yüzyıl İngiltere dış ticareti ve North'un Amerika dış ticareti için hazırladıkları endekslerle Amerika ve Orta Doğu'daki savaş yılları için gerekli düzenlemeleri yaparak saptadım.⁽⁴³⁾ 19. yüzyılda teknolojik gelişmeler sonucu deniz aşırı ulaştırma masraflarının hızla düştüğü gözönünde tutulursa bu türden bir endeksin önemi anlaşılacaktır.⁽⁴⁴⁾ Uzaklık katsayısı için eldeki verilerden yararlandım, 1870-1875 yılları arasında İzmir'den Avrupa, Amerika ve Orta Doğu'nun çeşitli ülkelerine bir ton kuru meyva ihracatına ödenen navlunu kullandım. Malların ağırlığı için ayrı bir katsayı kullanma gereği örneğin buğday ile pamuklu dokuma ticaretindeki ulaştırma masraflarının payının aynı olamayacağı gözleminde kaynaklanmaktaydı. Kaçınılmaz olarak ticaret konu olan malların niteliğine göre ağırlık katsayısı da değişecektir. Her ülkeyle olan ithalât, ihracat için ayrı ayrı ve zaman içinde ticaretin bileşiminin değiştiği ölçüde değişen «ağırlık» katsayıları saptamak gerekti. İthalât ve ihracat fiyatlarındaki kısa ve uzun vadeli hareketler de ulaştırma masraflarının toplam ticaret tutarları içindeki payını etkileyecekti. Bu konuda gerekli Osmanlı ithalât ve ihracat fiyatları endeksleri için bir başka çalışmanın sonuçlarını kullandım. İngiliz ve Amerikan Konsoloslarının 19. yüzyıldaki ticari raporlarındaki verilerden yararlanarak bazı malların ticaretinde ulaştırma masraflarının payı hesaplanabilmektedir.⁽⁴⁵⁾ Bu sonuçlarla yukarıdaki dört endeks ve katsayının çarpımı arasında uyum sağlamak için ise bir beşinci ve son katsayı kullanmak gerekti.

Ortaya çıkan sonuçlar için örnekler vermek gerekirse, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundan ithalatında ulaştırma masraflarının toplam ticaret tutarları içindeki payını 1853'te % 14.02, 1883'te % 10-40, 1913 te ise % 7.84 olarak hesapladım. Öte yandan örneğin Fransa'da Osmanlı ithalatında ulaştırma masraflarının toplam ticaret tutarları içindeki payı 1852 de % 4.81, 1882 de % 4.50, 1912 de (savaş yılı) % 6.09 olarak hesaplanmaktadır.⁽⁴⁶⁾

Toplam ticaret tutarları içinde sigorta masraflarının payı P₂ benzeri biçimde hesaplandı. Simon'ın 19. yüzyıl ABD deniz aşırı ticareti için hazırladığı sigorta primleri endeksinde Amerika ve Orta Doğu'daki savaş yılları için gerekli düzenlemeleri yaptım ve değişen coğrafi uzaklığa göre her ülkenin Osmanlı İmparatorluğu ile ticaretine ayrı ayrı uyguladım. Bu çerçevede örneğin İngiltere'ye Osmanlı ihracatında sigorta primlerinin toplam ticaret tutarı içindeki payı 1853 te % 3.89, 1883'te % 2.67, 1913 te % 1.92 olarak hesaplanmaktadır.⁽⁴⁷⁾

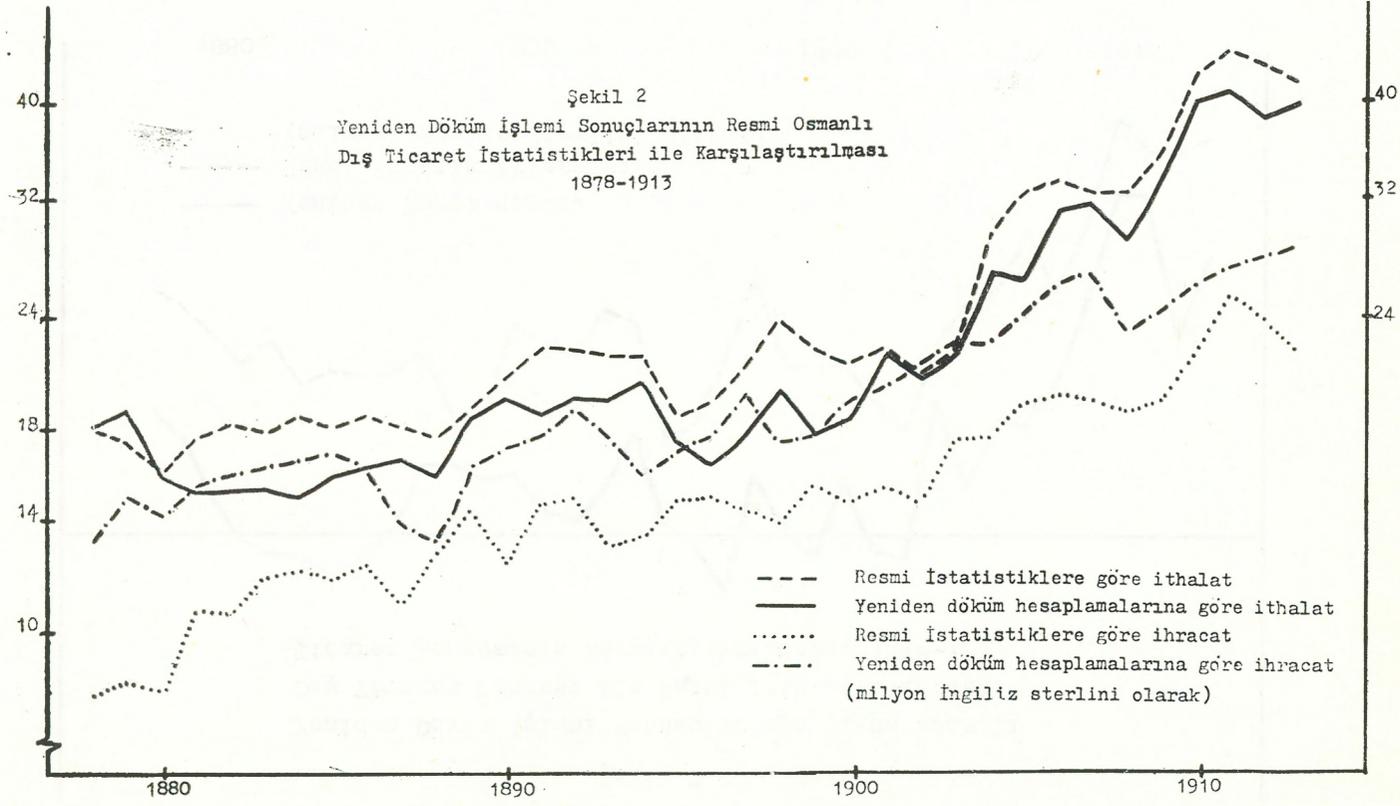
Sonuçlar Üzerine

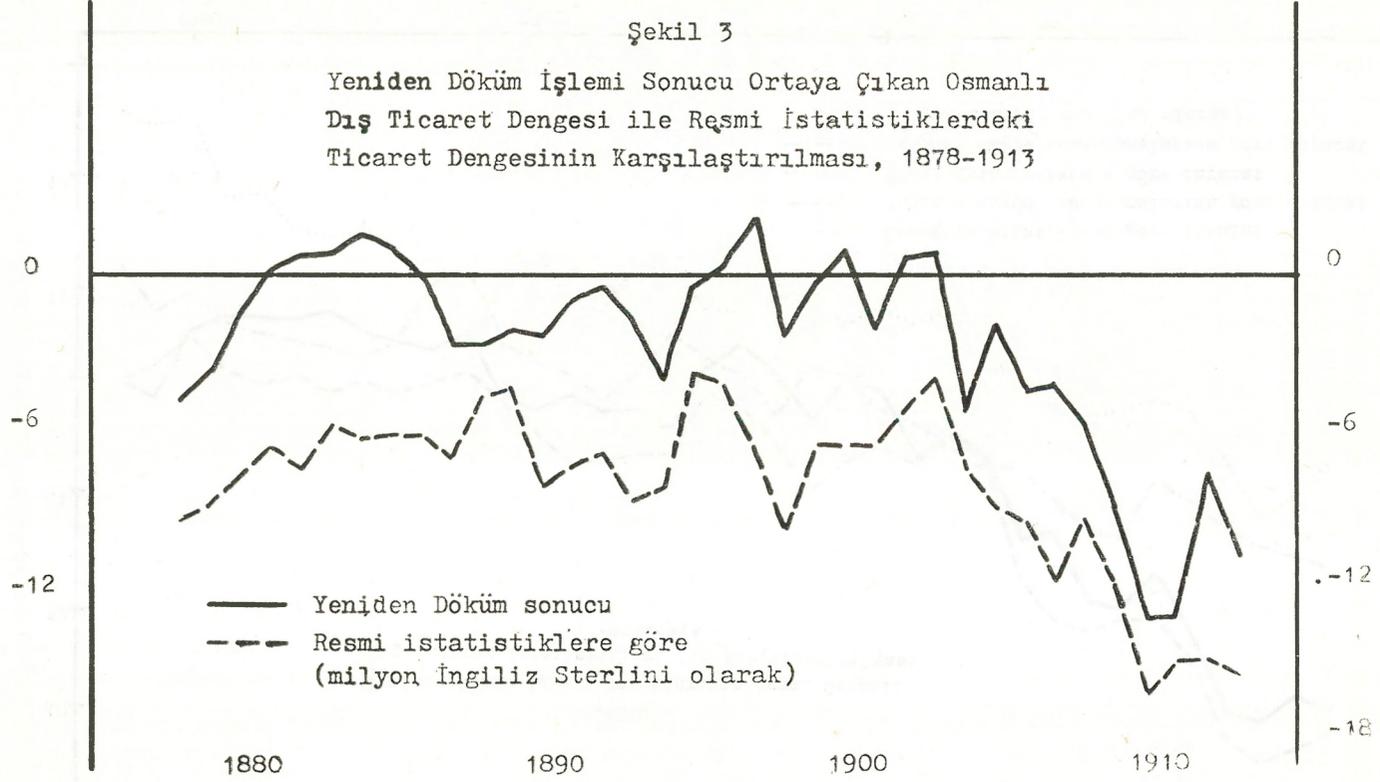
Buraya kadar yeniden döküm işleminin çeşitli aşamalarını özetledim. Görüldüğü gibi, hesaplamalar ne kadar dikkat ve titizlikle sürdürülürse sürdürülsün, bu tür işlemlerin niteliğinden ötürü hata payı beklenilenden daha yüksek olabilir. Bu nedenle ortaya çıkan sonuçları eldeki diğer bilgilerle karşılaştırmak yararlı olacaktır. Bu son aşamada sonuçlar iki ayrı biçimde denetimden geçirilebilir. Birincisi, yeniden döküm yolu ile elde edilen yıllık Osmanlı ihracat ve ithalat tutarlarını 1878-1913 döneminde yayınlanan Osmanlı istatistiklerindeki verilerle karşılaştırmaktır. Osmanlı istatistiklerinin önemli hataları olduğundan ortaya çıkan sonuçların çakışması beklenmemelidir, bu girişilen yeniden döküm işleminin yetersizliğini kanıtlar. Ancak orta ve uzun dönemli eğilimlerin ve bir ölçüde de yıldan yıla görülen dalgalanmaların benzerlik göstermesi hesaplamalarımızın güvenilirliğini arttıracaktır.

Şekil 2 de yeniden döküm işleminin toplam ihracat ve ithalat düzeyindeki sonuçları Osmanlı istatistikleri ile birlikte verilmektedir. Bu karşılaştırmada hem kısa hem de orta ve uzun vadeli eğilimlerin benzerliği görülecektir. Ayrıca eğer Osmanlı

istatistiklerinde örneğin ihracat fiyatlarının düşük gösterilmesi gibi her yıl yenilenen türden eğilimler varsa, yeniden döküm işleminin resmi istatistiklerden farkının belirli bir model göstermesi beklenir. Nitekim yeniden döküm işlemi sonucu ortaya çıkan Osmanlı dış ticaret açığı Osmanlı istatistiklerinin verdiği açıkla karşılaştırıldığında bu model çarpıcı olarak ortaya çıkmaktadır (bkz. Şekil 3). 1907'ye kadar yeniden döküm sonucu ortaya çıkan ticaret dengesi resmi istatistiklerde verilen dış ticaret dengesi yıllık dalgalanmalarla birlikte 4 ilâ 6 milyon İngiliz sterlini farkla izlemektedir. Resmi istatistiklerdeki ticaret açığı kapandığında yeniden döküm sonuçları da aynı yönde değişmekte, resmi açık büyüdüğünde, yeniden hesaplanan açık da büyüme göstermektedir. Aradaki 4 ilâ 6 milyon sterlinlik farkın bir yandan Osmanlı istatistiklerinde ihracatın piyasa fiyatlarından düşük ithalâtın piyasa fiyatlarından yüksek fiyatlarla verilmesinin öte yandan da istatistiklerde bazı malların ithalâtın kapsam dışı bırakılmasının net sonucu olduğu düşünülebilir. Nitekim demiryolu inşaat malzemesi ithalatının büyüdüğü yıllarda resmi istatistiklerde verilen açıklar ile yeniden döküm hesaplamalarının ortaya çıkardığı açıklar birbirlerine yaklaşmaktadır.

Yeniden döküm işlemi sonuçlarını denetlemenin bir başka yolu da ortaya çıkan dış ticaret açıklarının daha geniş bir Osmanlı ödemeler dengesi çerçevesinde tutarlı olup olmadıklarını incelemektir. Beni yeniden döküm işlemine götüren nedenlerden birisi resmi istatistiklerde verilen dış ticaret açıklarının ödemeler dengesinin diğer kalemleri çerçevesinde açıklanamayacak kadar büyük olmasıydı. Vedat Eldem'in 1907, 1909 ve 1913 yıllarına ilişkin tahminleri dışında Osmanlı ödemeler dengesi üzerine ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştı.⁽⁴⁸⁾ Osmanlı İmparatorluğunun kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi, emperyalizme açılması sürecini de incelemek amacı ile başlatılan çalışmanın bir parçası olarak 1830-1913 döneminin her yılı için Osmanlı ödemeler dengesinin önemli kalemleri ayrı ayrı hesaplandı, tahmin edildi.⁽⁴⁹⁾ Yakında yayınlanacak bu araştırmanın ayrıntılarına girmeden dış ticaretin yeniden dökümüne ilişkin olarak şunlar söylenebilir: yeniden döküm işleminin ortaya çıkardığı ve resmi istatistiklerde verilenlerden daha küçük dış ticaret açıklarının nasıl karşılandığını Osmanlı ödemeler dengesinin diğer kalemleri çerçevesinde açıklamak mümkündür. 1890 larda ve 20. yüzyıl başında yabancı sermayenin faiz gelirleri ve kâr aktarımı yolu

ile getirdiğinden fazlasını götürdüğü yıllarda bile dış ticaret açıklarının ödemeler dengesinin bazı görünmez kalemlerinin gelirleri ile finanse edildiği anlaşılmaktadır. 1910 larda büyüyen dış ticaret açıklarının karşılanmasında ise aynı görünmez kalemlerin yanı sıra kısa-orta vadeli ticari kredileri dikkate almak gerekecektir.

EK : II

Osmanlı Dış Ticaretinin Bileşimi Üzerine Gözlemler

İhracat

19. yüzyıl Osmanlı ihracatının bileşiminde iki özellik dikkati çekmektedir. Birincisi, hiçbir malın toplam ihracat içindeki payının büyük boyutlara varması söz konusu değildir. Örneğin Osmanlı istatistiklerine göre 1878-1913 döneminde herhangi bir malın herhangi bir yılda toplam ihracat içindeki payının % 12 yi aşması ender rastlanan bir durumdur. İkincisi, 1878-1913 arasında ihracat hacmi iki katından fazla artmasına rağmen önemli malların toplam içindeki ağırlıkları pek değişmemiştir. Osmanlı istatistiklerine göre en önemli sekiz malın, tütün, buğday, arpa, üzüm, incir, ham ipek, tiftik ve afyonun toplam ihracat tutarı içindeki payı 1878-1880'de % 51 iken, aynı sekiz malın payı 1913 de % 44 tür. Aradaki fark hemen tümüyle buğdayın toplam ihracattaki payının 1878-1882 de % 7 den 1910-1913'te % 1 e düşmesinden kaynaklanmaktadır. En önemli sekiz maldan sonra gelen meşe palamudu, fındık, pamuk ve zeytinyağın herbirinin toplam ihracat içindeki payı ise 1878-1913 döneminde yüzde 5 in altında kalmaktadır.⁽⁵⁰⁾

1878 öncesi için aynı kesinlikle konuşmak mümkün değildir. Diğer ülkelerin istatistiklerinden buğday, arpa ve ham ipeğin toplam Osmanlı ihracatı içindeki paylarının 1878 öncesinde daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. 1856'da sentetik boya maddesi olarak anilin bulunana kadar meyan kökü önemli bir ihraç malı idi. Öte yandan Amerikan iç savaşı sırasında Amerika'nın Güneyinden İngiltere'ye pamuk ihracatının durdurulmasından sonra Anadolu (Ege ve Çukurova) pamuğuna talebin hızla arttığı, örneğin en büyük ihraç limanı İzmir'de pamuğun en önemli ihraç malı durumuna geldiği görülmektedir. İç savaşın sona ermesinden sonra Anadolu'dan pamuk ihracatı hızla azalmıştır.⁽⁵¹⁾

TABLO 7

Osmanlı Dış Ticareti (altın, gümüş dışında), 1830 - 1913
(Cari fiyatlarla milyon İngiliz Sterlini olarak)

Yıl	f.o.b. İhracat	c.i.f. İthalât	Yıl	f.o.b. İhracat	c.i.f. İthalât
1830	3.7	5.3	1870	17.4	22.5
1831	3.6	4.6	1871	20.7	21.4
1832	4.2	4.9	1872	20.2	23.2
1833	4.1	4.4	1873	19.2	22.4
1834	3.9	4.5	1874	21.1	23.3
1835	4.4	5.2	1875	19.0	22.1
1836	4.4	5.7	1876	23.0	19.7
1837	4.5	4.5	1877	17.4	16.4
1838	4.4	6.2	1878	13.6	18.0
1839	4.8	5.4	1879	15.0	18.9
1830—39	4.2	5.1	1870—79	18.6	20.8
1840	4.7	5.2	1880	14.3	15.8
1841	5.3	5.8	1881	15.3	15.2
1842	5.5	6.0	1882	15.9	15.2
1843	5.7	6.2	1883	16.3	15.3
1844	5.7	7.5	1884	16.7	15.0
1845	6.2	7.4	1885	16.9	15.8
1846	6.2	6.5	1886	16.3	16.5
1847	7.8	8.4	1887	14.0	16.6
1848	5.8	7.8	1888	13.2	16.0
1849	6.6	8.1	1889	16.3	18.5
1840—49	6.0	6.9	1880—89	15.5	16.0
1850	7.8	8.9	1890	17.1	19.4
1851	8.8	8.7	1891	17.6	18.7
1852	9.8	10.8	1892	19.1	19.4
1853	9.8	11.3	1893	17.7	19.3
1854	9.3	10.7	1894	15.7	20.5
1855	9.7	19.2	1895	17.1	17.4
1856	12.5	18.4	1896	17.6	16.3
1857	10.0	12.0	1897	19.9	17.7
1858	9.8	11.9	1898	17.3	19.8
1859	10.4	10.6	1899	17.6	18.0
1850—59	9.8	12.3	1890—99	17.7	18.6
1860	11.1	13.7	1900	19.5	18.4
1861	12.2	12.0	1901	20.1	21.9
1862	13.7	13.1	1902	21.2	20.6
1863	15.8	17.5	1903	22.5	21.6
1864	16.7	19.9	1904	22.3	27.6
1865	15.6	19.4	1905	24.1	26.1
1866	15.5	20.4	1906	26.1	30.8
1867	14.9	19.8	1907	26.6	28.8
1868	19.7	22.8	1908	23.1	18.8
1869	18.9	24.0	1909	24.5	33.3
1860—69	15.4	18.3	1900—09	23.0	26.0
			1910	26.0	39.2
			1911	27.1	40.4
			1912	27.6	35.2
			1913	28.4	39.4
			1910—13	27.3	38.6

Kaynaklar : Yeniden döküm işleminin sonuçları. Ayrıca Bk. dipnotu 40.

Tablo 8 de ana mal gruplarına göre Osmanlı ihracatının 1911-1913 deki bileşimi verilmektedir. Buğday ve arpanın toplam ihracat içindeki payının 1880 ler ve belki de daha öncesinden başlayarak düşme eğilimi gösterdiği ve buna karşıt olarak gıda maddelerinin payının da 19. yüzyılın son çeyreğinde gerilediği anlaşılmaktadır. Öte yandan 1911-1913'te toplam ihracat içindeki payı yüzde 6-7'yi bulan yünlü mamul mallar ihracatının 1890 sonrasında genişlediğini belirtelim. 1890 yılında yünlü mamul malların toplam ihracat içindeki payı yüzde 2'yi aşmıyordu.

İthalât

Ana mal gruplarına göre Osmanlı ithalatının 1911-1913 deki bileşimi Tablo 9 da özetlenmektedir. Bir çevre ekonomisinden bekleneceği gibi mamul malların payı % 50'yi aşmaktadır. Daha önemli olarak, gıda maddelerinin payı oldukça yüksektir. Osmanlı İmparatorluğunun şeker, kahve, çay ithal etmesi doğaldır. Üzerinde durulması gereken 1911-1913'de Osmanlı İmparatorluğu'nun net buğday, un, pirinç ithalâtçısı durumuna gelmiş olmasıdır. Eldeki veriler 1880 lerin başında imparatorluğun çeşitli bölgelerinden ihraç edilen buğday ve diğer hububatın, diğer bölgelere ithal edilen buğday, un ve diğer hububata kabaca eşit olduğunu göstermektedir. 1870 lerde ve sonrasında buğday üretim ve ticaretine ilişkin olarak İmparatorluğun hangi bölgelerinde ne tür eğilimlerin ortaya çıktığını henüz ayrıntıları ile bilmiyoruz. Ancak ABD nin dünya piyasalarına büyük buğday ihracatçısı olarak girmesinden sonra dünya fiyatları hızla düşmeye başlayınca çeşitli ülkeler kendi buğday üreticilerini korumak için himayeci önlemler alabilmişlerdir. 1838 Ticaret Anlaşmasına bağlı Osmanlı İmparatorluğunda ise buğday ihracatı olumsuz etkilenmekle kalmamış, ithal malı buğdayın iç piyasalarda yerli buğdayı geriletmesine de olanak sağlanmıştır.

TABLO 8

Osmanlı İhracatının Mal Gruplarına Göre Bileşimi, 1911 - 1913

A — Gıda Maddeleri	% 33 — 35
B — Hammaddeler	% 56 — 58
Tüm birincil ürünler (A+B)	% 89 — 93
C — Yarı mamul mallar (İşlenmiş deri vb.)	% 2 — 3
D — Mamul mallar (büyük çoğunluğu ile yünlü; halı vb.)	% 6 — 7

TABLO 9

Osmanlı İthalâtının Mal Gruplarına Göre Bileşimi, 1911-1913

A. Gıda maddeleri (Hububat, un, pirinç, şeker, kahve, çay, vb.)	% 32 — 38
B. Çeşitli hammaddeler ve ara malları (Kömür, petrol, işlenmemiş metaller, boya, vb.)	% 6 — 10
C. Her tür iplik (Çoğunluğu pamuk)	% 4
D. Pamuklu, yünlü, ipekli, keten dokuma mamulleri, her tür giyim eşyası	% 36 — 38
E. Yatırım Malları (Yarısı demiryolu inşaat malzemesi, araç ve gereçleri)	% 8 in altında
F. Diğer mamul mallar (Savaş dönemlerinde silah ve cephane önem kazanmaktadır.)	% 8 — 10

Tablolar 8 ve 9 için Kaynaklar : Osmanlı İmparatorluğunun ticari ilişkiler içinde bulunduğu tüm ülkelerin istatistikleri. Ayrıntılar Ek-1 de ve Dipnotu 40 da verilmektedir. Osmanlı istatistiklerindeki eksiklikler benzeri tabloların yalnız Osmanlı istatistikleri kullanılarak hazırlanmasını güçleştirmektedir.

NOTLAR :

(1a) 1970'lerin başında *Economic and Political Weekly*, Bombay dergisinin çeşitli sayılarında sürdürülen Hindistan'daki üretim biçiminin ne olduğuna ilişkin tartışma, tarımda kapitalizmin hangi ölçülere göre tanımlanması gerektiği sorunu üzerinde durmaktadır. Tartışmanın özeti için bkz. D. McEachern, «The Mode of Production in India», *Journal of Contemporary Asia*, 1976.

(1) O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, İstanbul, 1974, s. 106-122.

(2) İngiltere ile imzalanan 1838 Anlaşmasını 1838-41 döneminde diğer Avrupa ülkeleri ile imzalanan aynı nitelikteki Serbest Ticaret Anlaşmaları izlemiştir. Bu makalede 1838 Ticaret Anlaşması ile sık sık 1838-41 Anlaşmalar dizisi kastedilmektedir.

1838 Ticaret Anlaşması üzerine ayrıntılı ve dikkatli bir çalışma için bk. V.J. Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, Stanford, California, 1935. Puryear'ın çalışmasının özeti için bk. Y.K. Tengirsenk, «Tanzimat devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti», *Tanzimat*, İstanbul, 1940.

Ayrıca bk. M.S. Kütükoğlu, *Osmanlı - İngiliz İktisadi Münasebetleri, II, 1838-1850*, İstanbul, 1976 ve S. Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt I. İstanbul, 1974.

- (3) Puryear, op. cit. ve G. Ökçün, M.R. Milgrın in «The War Indemnity and Russian Commercial Investment Policy in the Ottoman Empire: 1878-1914» tebliğini tartışırken, O. Okyar ve Nalbandođlu (der.), **Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler, Tartışmalar, Haziran 1973**, Ankara. 1975.
- (4) 1870 sonuna kadar İngiltere Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün sürdürülmesinden yana olmuştur. Osmanlı pazarlarının ve tarımsal ürünlerinin Kırım Savaşına kadarki dönemde İngiltere için önemli ve İngiltere'nin Yakın Doğu politikasına etkisi için bk. F.E. Bailey, **British Policy and the Turkish Reform Movement**, Cambridge, Mass. 1942.
- (5) Yayınlanmamış İngiltere dış ticaret istatistikleri. Public Records Office, Customs 4, Customs 8 ve Customs 10 dizileri, 1820-1853. Bu istatistiklerde 1696 resmi fiyatları kullanıldığında ithalât ve ihracatın piyasa fiyatları ile gerçek tutarını bulmak için A. İmlah, **Economic Elements in the Pax Britannica**, New York, 1958 de verilen İngiliz dış ticareti fiyat endeksleri kullanılmıştır.
- (6) S. Shaw, «The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System», **International Journal of Middle Eastern Studies**, 1975, s. 444-6.
- (7) Osmanlı bürokrasisinin dış borçlanmaya başlama konusundaki tereddütleri için bk. F.S. Rodkey, «Ottoman Concern about Western Economic Penetration in the Levant, 1849-1856», **The Journal of Modern History**, 30, 1958.
- (8) Celal Aybar Osmanlı dış ticaret istatistiklerini derleyerek, istatistiklerin usul ve esasları hakkında tanıtıcı bir önsöz ile birlikte 1939 da yeniden yayınlanmıştır. Bu makalede Osmanlı dış ticaret istatistiklerine atıf yapıldığında, Aybar'ın derlemesindeki veriler kullanılmaktadır. Bk. Celal Aybar, **Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi, 1978-1913**, Başvekalet İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara, 1939.
- (9) Osmanlı istatistiklerinde dış ticaret açığının gerçekte olduğundan daha büyük gösterildiği konusunda o dönemin gözlemcilerinin görüşlerine örnek olarak bk. United States, Bureau of Foreign Commerce, **Commercial Relations of the United States with Foreign Nations**, «Commercial Report from Turkey for the year 1907», s. 518 ve «Commercial Report from Turkey for the year 1909», s. 323, V. Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik**, Ankara 1970, s. 183-188.
- (10) Osmanlı lirasının 19. yüzyılın ilk yarısındaki istikrarsızlığı ve İngiliz sterlininin 19. yüzyıl dünya kapitalist sisteminin en yaygın kullanılan para birimi olması nedeniyle bu çalışmada ticaret tutarları sterlin üzerinden verilecektir.
- (11) 1860-1913 döneminde Osmanlı İhracat, İthalât fiyatları ve merkez ülkelere karşı Osmanlı dış ticaret hadleri için bk. Ş. Pamuk, **Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire**,

1880-1913, yayınlanmamış doktora tezi, University of California, Berkeley, 1978, Chapter III ve Appendix II.

- (12) Harita I de verilen sınırları içindeki Osmanlı İmparatorluğunun 1840 nüfusu için bk. Great Britain, **Parliamentary Papers, Accounts and Papers**, «Commercial Tariffs and Regulations... Part VIII, Ottoman Empire», 1943. Yine Harita I de verilen 1913 yılına ilişkin sınırlar içinde Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu için bk. V. Eldem, **Tetkik**, s. 61-62.
- (13) V. Eldem, **Tetkik**, s. 302-309.
- (14) 20. yüzyıl ile karşılaştırmak için bir örnek verirse, 1970 lerin ortasında Türkiye'de ihracatın (resmi ve kaçak) GSMH kâr oranı % 8-10'u aşmaktadır. Resmi ve kaçak ithalatın GSMH ya oranı ise yine aynı yıllarda % 15-18 dolaylarındadır.
- (15) 1730 ve 1780 lerde Osmanlı - Avrupa ticaretinin miktarları üzerinde hesaplamalar için şu kaynakları kullandım; C. Issawi, **The Economic History of the Middle East, 1800-1914**, Chicago, 1966, s. 30 ve R. Paris, **Histoire du Commerce de Marseille, Tome V. 1660 à 1789, Le Levant**, Paris, 1957, s. 572-577.
- (16) Yayınlanmamış İngiltere dış ticaret istatistikleri, **op. cit.**
- (17) J. Gallagher ve R.E. Robinson, «Imperialism of Free Trade», **Economic History Review**, 6, 1953. Bu konuya Osmanlı İmparatorluğu açısından dikkati çeken bir çalışma için bk. O. Silier, «The Effects of British Economic Expansion on the Ottoman Empire (Early 19th Century)», **Boğaziçi University Journal, Administrative Sciences - Economics**, Vol. 4-5, İstanbul, 1977.
- (18) Avusturya dış ticaret istatistikleri. Öesterreichisches Statistisches Zentralamt, **Ausweise über Den Auswartigen Handel**, ve diğer başlıklar altında, 1830/40-1913, yıllık yayın.
- (19) 18. Yüzyılda Fransa'nın Doğu Akdeniz ticareti için bk. R. Paris, **op. cit.**, P. Masson, **Histoire du comcece français dans le levant au XIII e siecle**, Paris 1911.
- (20) 19. Yüzyılın ilk çeyreğinde Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile ticareti için bk. V.J. Puryear, **France and the Levant from the Bourbon Restoration to the Peace of Kutaia**, University of California Press, 1941, Chapter I.
- (21) Rusya dış ticaret istatistikleri, **Department tamozhennykh Shorov, Obzor Vnieshnei Torgovli Rossi**, ve diğer başlıklar altında, 1827-1913, yıllık yayın.
- (22) Avusturya dış ticaret istatistikleri, **op. cit.**, Great Britain, **Accounts and Papers**, Venice, Trieste, Fiume kentlerinden yıllık «Commerical Reports», 1855-1891, United States, Bureau of Foreign Commerce, **Commercial**

Relations of the United States with Foreign Countries, Venice, Trieste ve Fiume'den yıllık raporlar, 1855-1880; M.A. Ubcini, **Letters on Turkey**, London, 1856, s. 355-358.

- (23) Pamuk, **Foreign Trade**, Chapter III ve Appendix II.
- (24) Ş. Pamuk, «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye: Sektörlere ve Sermayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılım, 1854-1913» S. İlkin (der.), **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi**. 1978 Özel Sayısı, s. 136
- (25) Merkez ülkelerindeki mali buhran ve çevreye sermaye ihracının durması sadece Osmanlı Devletinin değil, Orta ve Güney Amerika'da Kuzey Afrika'da pek çok devletin iflasına borç ödemelerini yapamaz duruma gelmesine yol açmıştır.
- (26) Pamuk, «Yabancı Sermaye», s. 138-9.
- (27) Dönemin mali güçlükleri için bk. A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Ankara 1978, Paris 1903 baskısından çeviri ve E. Akarlı, **The Problems of External Pressures, Power Struggles and Budgetary Deficits under Abdulhamid II: 1876-1909: Origins and Solutions**, yayınlanmamış doktora tezi, Princeton University, 1976.
- (28) Ç. Keyder, «Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi (1881-1914)», **Toplum ve Bilim** No. 8, Kış 1979, s. 35-43.
- (29) Andre Gunder Frank Latin Amerika'nın yakın tarihi incelerken benzeri bir savı öne sürmektedir. Frank'e göre Latin Amerika'da kapitalist sanayileşmenin en hızlı olduğu dönemler metropolle bağların en güçlü olduğu değil, kapitalist dünya ekonomisinin savaş ve buhran yılları gibi bağların en zayıf olduğu dönemlerdir. Ticaret ve yatırım bağlarının en gevşek olduğu dönemlerde, çevrede merkezden bağımsız sanayileşme ve büyüme hızlanmaktadır. Bk. A.G. Frank, **Latin America: Underdevelopment or Revolution**, New York, 1969, Chapter 1.
- (30) Pamuk, «Yabancı Sermaye», s. 142-9.
- (31) A.D. Novichev, «The Development of Agriculture in Anatolia», C. Issawi, **The Economic History of the Middle East, 1880-1914** Chicago, 1966 s. 66-70; D. Quataert, «Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908», **Business History Review**, 1977.
- (32) Dünya çapında ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki İngiliz - Alman ticaret savaşı için bk. R.J.S. Hoffman, **Great Britain and the German Trade Rivalry. 1875-1914**, New York, 1964.
- (33) E.G. Mears, «Foreign and Domestic Commerce», E.G. Mears (der.), **Modern Turkey**, New York, 1924, s. 343.
- (34) Alman dış ticaret istatistikleri. **Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich**. 1880-1913, yıllık, yayın.
- (35) Aybar, **Ticaret Muvazenesi**.

- (36) Bu üç sorun üzerinde daha ayrıntılı tartışma için bk. Aybar, **İbid** ve A. Sönmez, «Ottoman Terms of Trade, 1978-1913», **ODTÜ Gelişme Dergisi**, No. 1, 1970.
- (37) Bk. Dipnotu.(9)
- (38) Eldem, **Tetkik**, s. 187.
- (39) Pamuk, **Foreign Trade**, Chapter III ve Appendix II.
- (40) Yer sınırlaması nedeniyle burada tüm ülkelerin dış ticaret istatistiklerinin başlıklarını vs. veremiyoruz. Yeniden döküm işleminde hangi ülkelerin dış ticaret istatistiklerinin, hangi yıllarda kullanıldığı belirtmekle yetineceğiz. İngiltere (1830-1913), Fransa (1830-1913), Almanya (1880-1913), Avusturya (1830-1913), ABD (1830-1913), Rusya (1830-1913), İtalya (1852-1913) Belçika (1831-1913), Hollanda (1846-1913), İsviçre (1885-1913), Sırbistan (1878-1913), Yunanistan (1857-1876 ve 1888-1913), Romanya (1871-1913), Bulgaristan (1880-1913), Mısır (1874-1913), İran (1902-1913).
- (41) Bk. dipnotu 22 de verilen kaynaklar.
- (42) Daha ayrıntılı tartışma için bk. Pamuk, **Foreign Trade**, Appendix I.
- (43) A.K. Caircross, **Home and Foreign Investment, 1870-1913**, Cambridge University Press, 1953, s. 176, D. North, «Ocean Freight Rates and Economic Development», **Journal of Economic History**, 1958, «The United States Balance of Payments, 1970-1860», **NBER Studies in Income and Wealth**, Vol. 24, Princeton, New Jersey, 1960; «Sources of Productivity Change in Ocean Shipping», **Journal of Political Economy**, 1968; «Transportation in North American», **Les Grandes Voies Maritimes Dans le Monde**, Paris, 1969.
- (44) Örneğin navlun ücretleri endeksi 1830 larda 500 den 1900 lerde 100 e düşmüştür.
- (45) United States, Bureau of Foreign Commerce, **Commercial, Relations of the United States with Foreign Nations**, ve Great Britain, **Accounts and Papers**, «Commercial Reports», Türkiye'den raporlar.
- (46) Ayrıntılı listeler için bk. Pamuk, **Foreign Trade**, Appendix I.
- (47) Ayrıntılı listeler için **İbid**.
- (48) Eldem, **Tetkik**, s. 1979-193.
- (49) Pamuk, **Foreign Trade**, Appendix IV.
- (50) Aybar, **Ticaret Muvazenesi**.
- (51) İngiltere dış ticaret istatistikleri. Great Britain, **Parliamentary Papers, Accounts and Papers**, Annual Statement of the Trade... of the United Kingdom», yıllık yayın, 1860-1876 yılları; **Accounts and Papers**, «Commercial Reports», İzmir'den yıllık raporlar, 1864 ve sonrası; Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, s. 76-89.